

VAN-E ZSIDÓ KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG A SELYPY-MEDENCÉBEN?
ESETTANULMÁNY: CIVILEK AZ APCI ZSIDÓ TEMETŐ
MEGMENTÉSÉÉRT

Bevezetés: a téma megjelölése és tudományos-társadalmi relevanciája

2023. január 26–27-én,¹ egybeesve a holokauszt nemzetközi emléknapjával, két-napos online mesterkurzust tartottak a magyarországi zsidó temető kutatás legfrissebb eredményeiről.² A rendezvény szervezői olyan intézmények (Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Centropa Alapítvány) voltak, amelyek élen járnak a magyarországi zsidó temetők regisztrálásában, rendbetételében, fenntartható védelmük kialakításában – nem utolsósorban, tudományos megismerésében. A konferencia előadásai és az azok iránt mutatott széleskörű érdeklődés is azt a trendet látszott bizonyítani, hogy az elmúlt évtizedekben – főként Kelet-Közép-Európa egy részének 2004-es Európai Unióba való csatlakozása óta – a térség elhagyatott zsidó temetői fokozottan kerültek a kutatók, hazai és nemzetközi civil szervezetek, valamint helyi aktivisták figyelmének és tevékenységének fókuszába.³

A II. világháborút követően a magyarországi települések nagy többségében a zsidóság vallási funkciót betöltő épített infrastruktúrájából jobbra csak a teme-

¹ Hivatkozás erre a tanulmányra: Balogné Tóth Katalin: Van-e zsidó kulturális örökség a Selypi-medencében? Esettanulmány: civilek az apci zsidó temető megmentéséért. In: Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes (szerk.): *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás*. 329–374. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet, 2023.

DOI: <https://doi.org/10.61380/978-963-567-071-0-07>

© 2023 Szerző(k), Levelező szerző: toth.katalin@abtk.hu

Kulcsszavak: zsidó temető, lokális identitások, zsidó kulturális örökség, zsidó-nemzsidó együttélés, felekezetek közötti párbeszéd.

² A szerző a BTK Néprajztudományi Intézet tudományos segédmunkatársa. A tanulmány megjelenését az ELKH SA-35/2021 *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás* és az NKFI K_22 142797 (NKFI K_22 143295) *Örökségkonstrukciók kortárs közösségi színtereken – Identitás, emlékezet, reprezentáció* című projektek támogatták. Bővített változata megjelenés alatt áll az *Acta Ethnographica Hungarica* folyóiratban.

³ A konferencia *keynote speakere* Ruth Ellen Gruber, a Jewish Heritage Europe igazgatója volt, aki előadásában a zsidó temetők megóvása mellett hangsúlyozta a fenntarthatóság és a látogathatóság szempontjait is. Bányai Viktória és Balogh István a temetők forrás- és örökségértékéről osztotta meg gondolatait, míg több, egy-egy település, térség temetőire fókuszáló esettanulmány is elhangzott. A konferencia előadásaihoz lásd bővebben: <https://or-zse.hu/mesterkurzus-a-temetokutatasrol-a-tortenetek-nyomaban/> Letöltés: 2023. 02. 08.

tő maradt meg.⁴ A temetők nem kizárólag a túlélők és a leszármazottak kegyeleti helyeként értelmezhetők, hanem az egykori, helyi társadalom integráns részét képező zsidó közösségekről tükröt tartó materiális történeti forrásokként is: „Az elpusztított hitközségi levéltárak, anyakönyvek és családi dokumentumok hiányában, a temetők a megsemmisített zsidó közösségek utolsó emlékeivé váltak, történetük különleges forrásaiként tekinthetünk rájuk” (Balogh – Bányai 2020: 30). Ez a gondolat azonban nemcsak tudományos kutatások kiindulópontja, de számos olyan helyi kezdeményezésé is, amely az egykori zsidó közösség tagjait, kultúráját, hagyományait saját múltja részeként kezeli, a hátrahagyott temetőket pedig úgy e közösség, mint saját *kulturális öröksége*ként értelmezi.

Tanulmányomban egy olyan, 2003-ban alakult helyi civil szervezet (rész)tevékenységét vizsgálom meg, amely működésének megkezdéseként a településen található, akkor romos állapotban lévő zsidó temető felújítását jelölte meg feladatául. A körülbelül 2500 lélekszámú, Heves megyében található Apcon a Közösen Apcért Egyesület (2017-től Közösen Apcért Civil Társaság) egy 2004-től 2006-ig tartó munkafolyamat során érte el célját, az azóta eltelt másfél évtizedben pedig gondoskodik az elért eredmények – a temető rendjének – megőrzéséről.

Zagyvaszántó és Lőrinci mellett Apc községben 2017-ben kezdtem kutatást a történeti néprajz eszköztárának, valamint az *oral history* módszerének segítségével. Ekkor érdeklődésem középpontjában az állt, hogy az 1920 és 1941 között megközelítőleg 120 fős apci zsidó közösség (részletes adatokhoz lásd: 1. sz. táblázat) kultúráját, valamint a zsidók és nemzsidók mindennapi találkozásait, együttélését hogyan idézték vissza emlékezetükből helyi idősök (Tóth K. 2020). Már az interjúkból is világossá vált, hogy az apci, főként kereskedelemmel foglalkozó zsidóság sok szempontból járult hozzá a település gazdaságának működtetéséhez, illetve, hogy a zsidókkal – és az általuk képviselt „kulturális mássággal” – való gyakori interakciók az élet szerves, természetes részét jelentették a túlnyomórészt római katolikusokból álló többségi társadalom számára. Ebből is adódik, hogy a zsidóság épített infrastruktúrájának olyan elemei mint az imaház, a sakterház, a rituális fürdő (*mikve*)

⁴ Az állítást illusztrálja Cseh Viktor munkája számos vidéki település zsidó örökségének számbavételével (Cseh 2021). Toronyi Zsuzsanna számol be zsinagógák eladásáról, illetve lerombolásáról (Toronyi 2010), Klein Rudolf pedig világi funkciók betöltését célzó felújításukról (Klein 2022). A temetők zsidó emlékek sorában betöltött fontosságát jelzi az is, hogy a téma szakavatott kutatója, Ruth Ellen Gruber, könyvében a közép-kelet-európai zsidó emlék(hely)ek sorában a zsidó hagyományban betöltött szerepüket is figyelembe véve a temetőket minden más elé helyezi és megfogalmazza, hogy a zsidó temető(k) „a leggyakoribb megfogható maradéka a kelet- és közép-európai zsidó kultúrának” (Gruber 2010: 6). Kadish nyugat-európai példája is hasonló tényről számol be (Kadish 2015: 190).

vagy épp a temető településen belüli elhelyezkedése, sőt, sok esetben funkciója és működése, sem volt ismeretlen a visszaemlékezők előtt. E tapasztalatnak köszönhetően került az apci zsidó temető kutatásaim fókuszába, majd a Közösen Apcért Egyesület munkáját tanulmányozva, vált egy meghatározó elágazásává.

1. táblázat: Az apci zsidó lakosság létszámának alakulása 1920 és 1949 között népszámlálási adatok alapján

	1920	1930	1941	1949
összlakosság	2445	2946	2978	3151
zsidó lakosság	121	116	120	12
a zsidó lakosság aránya a településen belül	4,9%	3,9%	4,1%	0,4%

A zsidó temetők a társadalmi emlékezet fontos színterei. Vizsgálatuk több tudományterület szempontjából is jelentőséggel bír: a történelmi szemüveg a sírfeliratok és szimbólumok tanulmányozása által az egykori közösségek hagyományainak megismerésére, sajátosságaik rögzítésére koncentrál, a judaisztikai szempontú feldolgozás a temetők örökségi értékének tudatosítására törekszik (Balogh – Bányai 2020), míg „a néprajzi/antropológiai perspektíva elsődleges hozadéka, hogy az örökségkoncepció más társadalmi kereteit rossz szóval »hordozóit« állítja előtérbe” (Fejős 2005: 42)⁵ – azaz arra kíváncsi, hogy a különböző társadalmi szereplők miért és miként tekintenek egy-egy temetőre örökségként.

Az alábbiakban – azt követően, hogy példákkal szemléltetve röviden áttekintem a zsidó kulturális örökség lehetséges értelmezési dimenzióit – megkísérlem felvázolni a temetkezési hely fontosságát a judaizmuson belül, valamint körvonalazni azt, hogy a zsidó temetők *miért* és *hogyan* jelentik napjainkban a zsidó kulturális örökségek univerzumának meghatározó részét. A dolgozat vázát képező esettanulmányban pedig arra keresem a választ, hogy egy nemzsidó helyi civil szervezetet mi motivál az egykori helyi zsidóság temetőjének ápolásában, céljai elérése érdekében hogyan lép interakcióba és dolgozik együtt zsidó szervezetekkel, törekvései milyen visszhangot keltenek a szűkebb és tágabb társadalmi közegben, végül, hogy elért eredményeinek fenntartását hogyan szervezi meg.

⁵ Borbély Sándor és Ispán Ágota Lídia szintén az antropológiai megközelítés jellegzetességeit hangsúlyozzák: „Az örökségantropológiai kutatások felölelik az örökségesítés kulturális logikájának vizsgálatát: milyen szelekciós folyamatban kerül kiválasztásra az örökség, kik vesznek részt benne, milyen céllal, mire használják az örökséget [...], azaz hogyan működik az örökség hatalmi eszközként” (Borbély – Ispán 2019: 11).

A zsidó kulturális örökség fogalmának értelmezési lehetőségei

A kulturális örökség teoretikusai a szakirodalom számos pontján fogalmazzák és erősítik meg egymást abban, hogy a kulturális örökség fogalma szerteágazó, sokrétű, jelentéstartalma valamennyi esetben attól függ, hogyan használják, alkalmazzák a társadalmi aktorok, és ezeket a mindig sajátos praxisokat a kutató milyen összefüggésrendszerben értelmezi.⁶

A fogalom „bolyhossága” (Sonkoly 2016) tovább fokozódik, amikor az igen heterogén, országonként, de akár térségenként is más-más alakot öltő zsidó kultúra kontextusaiba helyezzük. Magyarország vonatkozásában Toronyi Zsuzsanna ad történeti áttekintést arról, hogy a tágabb értelemben vett zsidó közösség mikor kezdte el szorgalmazni a központi hitközség által örökségként definiált különböző természetű judaikák, illetve az épített környezet „zsidó elemeinek” megőrzését. „Az ingó és ingatlan értékek összeírására, felmérésre Magyarországon egészen addig nem volt példa, amíg ezt az örökséget hatalmas pusztulás nem érte, amíg el nem pusztult és veszett az épületek, könyvek, iratok és szertartási tárgyak jelentős része” (Toronyi 2010: 7). Toronyi, majd Klein Rudolf is felvázolja, hogy a 20. század második felében milyen kihívásokat támasztott a politikai rendszer a zsidó örökség felmérésére és ápolására (Toronyi 2010; Klein 2022: 93–100).

A 20. század utolsó évtizedeinek politikai átrendeződése, a II. világháború és a holokauszt traumáival való fokozatos szembenézés, majd a közös európai értékek megfogalmazása és az Európai Unió bővítése egy sor olyan hazai és nemzetközi nonprofit szervezet, alapítvány és projekt létrehozását tette lehetővé (és idézte elő), amely zászlajára tűzte az európai zsidóság örökségének dokumentálását és tevélegesen megőrzését.⁷ A 20–21. század fordulójának „zsidó reneszánsza” (Vincze 2009), a történelmi sérelmek és felelősség kollektív újrapozicionálása a zsidó örökség természetének és „tulajdonosainak” pluralizálódását is előidézte (Komoróczy et al. 1995; Perczel 2007; Gruber 2010; Cseh 2021).

E többszólamúság magyarázhatja azt, hogy a fent említett szervezetek honlapját áttanulmányozva azt láthatjuk, hogy a zsidó (kulturális) örökség definíciója

⁶ A teljesség igénye nélkül csak néhány szakirodalmi példára utalnék: Hartog 2000; Blake 2000; Husz 2000; Sonkoly 2000, 2005; Lowenthal 2004a, 2004b; Sonkoly – Erdősi 2004; Fejős 2005; György 2005a; Wessely 2005; Ashworth – Graham – Tunbridge 2007; Tamáska 2011; Sonkoly 2016.

⁷ Csupán néhány példát említve: European Jewish Heritage (EJH), European Association for the Preservation and Promotion of Jewish Culture and Heritage (AEPJ), Centropa, Zachor, Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány (MAZSÖK). Mindezekről ad felsorolásszerű áttekintést: Gruber 2010: 332–333.

vagy nem jelenik meg rajtuk expliciten, vagy csak példákkal illusztrálva – jellemzően az épített környezet elemeit említve – fogalmazódik meg. Az általam vizsgált honlapok közül kivételt képez a *Jewish Heritage Europe* – egy bővülő internetes portál, ami Európa-szerte gyűjti a zsidó műemlékekkel és kulturális örökségekkel kapcsolatos híreket, információkat és forrásokat –, amely szerint a zsidó örökség kategóriájába esik a zsidó történelem minden vonatkozásának – vallási és világi – lenyomata.⁸

Ezen igen tág definíció szerint tehát minden olyan materiális vagy immateriális kulturális elem zsidó kulturális örökségnek számít, amely valamikor a múltban a zsidó közösségek életének részét képezte. Nemcsak épített objektumról van tehát szó, hiszen számos olyan európai nagyváros létezik, ahol az egykori zsidónegyedekben (gettóokban) a valamikori lokális zsidó kultúra – gasztronómia, rítusok, hagyományos viselet, zene, tánc stb. immateriális sajátosságait választják ki – azaz *örökségesítik* – a zsinagógák, temetők, rituális fürdők mellett. Az autentikus örökségként prezentált, kiválasztott kulturális elemekre *brandek* épülnek, hiszen a turizmus alapját is jelenthetik. Ennek egyik legekleatásabb példaként a krakkói Kazimierz negyed attrakciói említhetők, amelyeket megkérdőjelezhető hitelességük és piacorientáltságuk miatt többen kritikával illetnek.⁹

A zsidó kulturális örökség több magyarországi városban is a turizmus szerves részeként van jelen. Budapest régóta ismert „zsidónegyed-túrái” mellett legújabbban Kőszeget érdemes említeni, ahol a zsinagóga 2022-ben megvalósult felújítását követően tematikus sétákat szerveznek az egykori zsidó élet mindennapjaira és materiális emlékeire fókuszálva.¹⁰ A séták szervezői különbözőképp válogatnak a helyi közösség múltjának örökségesíthető elemei közül, miközben céljuk „élményt kívánni és kínálni” a befogadóknak (György 2015b: 130). Egy másik aktuális példa a szegedi zsidó múlt bemutatását célzó projekt, amely a híres szegedi Baumhorn-zsinagóga kapcsán a méltán elismert Baumhorn Lipót (1860–1932) zsinagógaépítészét impliciten jelöli meg *brandként*.¹¹

Napjainkban hazánkban a zsidó kulturális örökségturizmus legmeghatározóbb módon az ország északkeleti részéhez köthető. Északkelet-Magyarország

⁸ Részlet a Jewish Heritage Europe alakuló ülésén elhangzottakból. Bratislava Statement, <https://jewish-heritage-europe.eu/bratislava-declaration/> Letöltés: 2023. 02. 10.

⁹ A krakkói zsidónegyedhez lásd: <https://discovercracow.com/krakow-jewish-quarter/> Letöltés: 2023. 02. 10. Az örökségesítési koncepció kritikai olvasatát vázolja: Klein 2022: 92. Kazimiers pezségésének szemléletes kontrasztját adja: Young 2004.

¹⁰ Zsidó élet, zsidó emlékek – séta a kőszegi zsidóság nyomában, <http://oroksegnapok.gov.hu/seta/446> Letöltés: 2023. 02. 10.

¹¹ Szeged Zsidó Öröksége, <https://zsidoorokseg.szegedvaros.hu> Letöltés: 2023. 02. 10.

a holokauszt előtt számos ortodox, ezen belül is *haszid*¹² zsidó közösségnek adott otthont. A haszid közösségek egy spirituális energiával rendelkező, úgynevezett csodarabbi (*rebbe*) köré csoportosultak, akiknek – például Nagykállóban vagy Bodrogkeresztúron – található sírhelye a mai napig zarándokhely. „Keresük a múltat” hívószóval a haszid irányzathoz tartozó Egységes Magyar Izraelita Hitközség (EMIH) az elmúlt években a helyiekkel is együttműködve óriási beruházásokat hajtott végre a térségben. Az egykori mádi rabbiházat felújítva zarándokházat alakított ki és tíz települést becsatornázva létrehozta a *Csodarabbik Útját*, amelynek célja a zarándokhelyek és az egykori csodarabbik sírjainak felfedezése. Emellett „a zarándokok megismerhetik a csodarabbik életét, a hozzájuk kapcsolódó legendákat, az érintett települések egykori zsidó lakosságának történelmét, hagyományait, a térségben betöltött szerepét és a lélegzetelállítóan szép Tokaj-Hegyalját.”¹³

A zsidó kulturális örökség értelmezése azért is komplex kérdés Magyarországon, mert a közép-kelet-európai térségben napjainkban Magyarországon van a legnagyobb és a legsokszínűbb zsidó társadalom, amely nem egységes, hanem különböző irányzatokra tagolódik.¹⁴ Mivel egy vitális, dinamikus közegről van szó, ezért a különböző zsidó mikrotársadalmak között a múlt egy-egy szegmensének örökségésítésében (is) kialakulhatnak konfliktusok, vagy rivalizálás, amelyeket a közös múlt eltérő jelenbeli olvasatai táplálnak (Nora 2003: 4; Gyáni 2016: 35–49). Eklatáns példa erre a *Csodarabbik Útja* alternatívájaként is értelmezhető a *Zsidó örökség útja*, amely a neológ zsidóság ernyőszervezetéhez, a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségéhez (MAZSIHISZ) köthető. Öt helyszínt érintve a projekt célja a „településeken átívelő turisztikai attrakció létesítése, amely biztosítja a zsidó kulturális és történelmi örökség fenntartását, emberközeli bemutatását, az igényes vendégfogadást, a rendezvények színvonalas lebonyolítását, vendégéjszaka számot generál és munkahelyet biztosít az itt élők számára. A projekt helyszínei a hazai zsidóság kulturális és szellemi örökségét őrzik.”¹⁵

¹² Ljubavicsiben, az egykori Orosz Birodalom egy kisvárosában megszületett zsidó vallási irányzat, amely a hagyományok tiszteletben tartása mellett nagy hangsúlyt helyez az imádkozás átélésére és a spiritualitásra.

¹³ *Csodarabbik Útja*, <https://csodarabbikutja.hu/hu/madi-csoda/zarandokut> Letöltés: 2023. 02. 10.

¹⁴ Ehelyütt csak utalni szeretnék Jakov Katz könyve (1999) nyomán a magyarországi zsidóság 1868/69-es három részre szakadására (neológia, ortodoxia, *status quo ante* irányzat). A rendszerváltást követően a zsidóság ideológiai pluralizálódása folytatódott Magyarországon a haszid közösségek (újra)megjelenésével, illetve a reform irányzatok megérkezésével.

¹⁵ *Zsidó örökség útja*, <https://zsidooroksegutja.hu> Letöltés: 2023. 02. 10.

Bár a fent említett példák mindegyike reprezentatív, főként a zsidó közösség irányából létrehozott vállalkozásokat jelöl, egy sor olyan helyi kezdeményezést is meg lehetne említeni, ahol a fentiekből is inspirálódva saját lakóhelyük zsidó emlékeit fedezik fel lokális közösségek és azok „világi vagy szakrális” tartalma miatt egyszerre tekintik azt zsidó és saját kulturális örökségük részének. Összegzésképp elmondható, hogy a zsidó kulturális örökség definíciójához csak közelíteni lehet a „nosztalgia”, „a megőrzés vágya”, „a jelenbe való átmentés szándéka”, „az emlékezés kötelezettsége”, „a társadalmi felelősségvállalás”, „az identitásmeghatározás- és erősítés”, „a turisztikai célok”, „a muzealizálás”, „a profitszerzés” stb. motivációinak keresztmetszetében.

A temető helye a zsidó hagyományban, a zsidó temető mint kulturális örökség

A halottal való foglalkozás, a temetőgondozás a legnagyobb jócselekedetnek (*micva*) számít a judaizmuson belül, ugyanis a hagyomány úgy tartja, hogy az az élő személy, aki a halottnak „szívességet tesz” nem vár(hat) viszonzást cserébe, tehát önzetlenül cselekszik jót (Oláh 2001). Az elhunytról való gondoskodást, a temetést, a temetők kialakítását, a sírkövek megformálását, a temetőlátogatást számos zsidó jogi szabály és hagyomány keretezi (Oláh 2009: 140–153, 194–195; Raj 2007: 37–51). Minderre a zsidó közösségek külön intézményt tartanak fenn, amit Szent Együletnek (*Hevra Kadisa*) neveznek, aminek felállítása a zsinagógát is megelőzi. A működésben lévő temetők nagy része ma is „a Hevrához”, a használaton kívüliek legtöbbje pedig a MAZSIHISZ Vidéki Temetőrendezési Csoportjának hatáskörébe tartoznak.

A bevezetőben már utaltam a zsidó temetők (amit szokás élet házának, *bét hájim*nek is nevezni) kialakításának, a bennük található sírkövek és a rajtuk olvasható héber/jiddis/magyar/német feliratok, valamint szakrális és világi szimbólumok forrásértékére. Ezen kívül azt is fontos leszögezni, hogy a temetők „[...] sorsa mindig nyomon követte a közösség sorsát. Ha valamely ország vagy terület zsidóságát felszámolták, előbb-utóbb a temető is hasonló sorsra jutott. [...] A temetők sorsa szervesen kötődik a város történetéhez” (Raj 2007: 40).

Milyen konkrét társadalmi és tudományos vállalkozások mutatják, hogy örökségértékük és a hagyományban betöltött szerepük miatt a temetők intenzíven kerültek a figyelem középpontjába az elmúlt harminc évben?

A nemzetközi szervezetek tevékenységét egy temetőkutatással és -rendezéssel kapcsolatos empirikus adattal szeretném illusztrálni: a *Jewish Heritage Europe* portá-

lon 2015 október és 2023 január között megjelent 550 cikk közül 316 foglalkozott valamely európai zsidó temető feltáráásával, helyreállításával, takarításával karbantartásával, temetőgondozási és oktatási projektekkel.¹⁶ A több mint 50%-os arány alátámasztani látszik a temetők iránti megnövekedett érdeklődést. A nemzetközi szintér fontos szereplője a *European Jewish Cemeteries Initiative* (ESJF), ami 2015-ben jött létre azzal a céllal, hogy megóvja a Közép- és Kelet-Európai zsidó temetőket (Zyskina – Fishel 2021). A szervezet nagy hangsúlyt helyez a különböző generációk és a nemzsidó helyi társadalom oktatására is, ugyanis vallja, hogy „az épített örökség megannyi formája nemcsak a zsidó közösség saját története és önképe szempontjából fontos, hanem a velük együtt élő többségi társadalom számára is” (Zyskina – Fishel 2021: 16). A már említett – Budapesten is működő – Centropa Alapítvány csatlakozik ehhez az oktatásra fókuszáló elképzeléshez, ugyanis diákoknak szervez évről-évre nemzetközi a helyi zsidó temetőket bemutató kisfilm-készítő versenyt.¹⁷

A magyarországi zsidó temetők kutatástörténetéből tudjuk, hogy a 19. század közepétől válik egyre hangsúlyosabbá a felismerés, amely szerint a temetők, síremlékek és sírfeliratok megmentése fontos a zsidóság múltjának megőrzése szempontjából (Toronyi 2010). Mindazonáltal a 19. század második felében, a 20. század elején a magyar zsidóság nem a tudományos megismerés, hanem apologetikus narratívájának eszközeként használta a temetőfeliratokat, síremlékeket (a temetőkben fellelhető régi sírkövek toposza, mint az ősiség bizonyítéka) (Balogh – Bányai 2020).

A 20. század végén több albumjellegű, főként vizuális szempontokra építő válogatás látott napvilágot (például: Erdélyi 1980; Wirth 1985), azonban

„a rendszerváltás időszakában országszerte egyre több helyen kezdődött meg az egykori zsidó közösségek történetének kutatása, az akkortól megjelenő kötetekben már intenzívebb érdeklődéssel foglalkoznak a temetőkkel is. Ez a szemléletváltás első megközelítésben a képanyagban volt érzékelhető, ami következett abból a körülményből is, hogy vidéken a zsinagógák, hitközségi iskolák, üzletek-lakóházak elbontása, átalakítása után az emlékezet utolsó hordozói maradtak a temetők” (Balogh – Bányai 2020: 30).

¹⁶ Az áttekintett cikkekhez lásd: <https://jewish-heritage-europe.eu/news/> Letöltés: 2023. 02. 10. A 316 temetővel foglalkozó cikk közül mindössze 6 érinti Magyarországot.

¹⁷ „Zsidó temetők nálunk” – Nemzetközi ifjúsági verseny, Centropa, <https://www.centropa.org/hu/hir/zsido-temetok-nalunk-nemzetkozi-ifjusagi-verseny> Letöltés: 2023. 02. 10.

A kutatást segítő, az elmúlt 30 évben számos zsidó temető tudományos feltárása valósult meg (például: Majdán 2004; Ábrahám 2006; Kormos 2010, 2012, 2016; Tóth V. 2014;¹⁸ Bányai et al. 2022), különböző projektek keretein belül adattárak¹⁹ jöttek létre, a beazonosított temetők térképre való rávetítése²⁰ is folyamatosan zajlik, autodidakta temetőkutató csoportok jöttek létre, valamint temetők és sírfeliratok motívumainak fényképes dokumentációja immár a populáris művészeti ábrázolást is elősegíti (Borsi – Illyés 2022).

Balogh István 2011-ben fogalmazta meg: „A temetők megmentése nagyobb részt a helyi közösségeken múlik. Addig azonban, amíg ők nem érzik magukénak a zsidó temetőket, nem várható jelentős előrelépés. Ennek tudatosításában van nagy szerepe a kutatónak és a tudatos értékmentő munkának” (Balogh 2011: 64). Tamás Péter, a MAZSIHISZ Vidéki Temetőrendezési Csoport vezetője aláhúzta, hogy jellemzően helyi önkormányzatokkal, egyházakkal vagy társszervezetekkel, civil szervezetekkel, szórványban élő hittestvérekkel működnek együtt. Továbbá, azok a vidéki hitközségi elnökök, akik a saját megyéik temetőit szívügyüknek tekintik, folyamatosan segítik a csoport munkáját kapcsolatrendszerükkel.²¹

Esther Zyskina és Alexandra Fishel, a *Zsidó temetőről az iskolában – ESJF Kézikönyv* szerzői szerint

„kulturális örökségnek nevezünk mindent, amit egy közösség vagy csoport felhalmoz és áthagyományoz, és amit a jelenlegi csoportok elismernek annak: az egyetlen mindkét oldala fontos: egy-egy közösség hiába hoz létre építészeti vagy művészettörténeti szempontból egyedülálló alkotásokat, ha senki nem ismeri el a fontosságukat, ha nincsen meg a szükséges tudás a megértésükhöz, könnyen elsikkadhatnak és feledésbe merülhetnek” (Zyskina – Fishel 2021: 17).

E definíciót is alapul véve a továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy civilek az apci zsidó temető megmentése során hogyan hoznak létre egy zsidóknak és nemzsidóknak is sokrétű jelentést hordozó „közös szimbolikus univerzumot” (Wessely 2005: 6).

¹⁸ A kötetet Nagy Károly Zsolt fényképei illusztrálják, amelyekből kamarakiállítás rendeztek a Néprajzi Múzeumban „*Mióta elvesztettünk téged...*” A Salgótarjáni utcai zsidó temető címen 2015/16-ban.

¹⁹ A temetőkutatókról és adattárakról Bányai Viktória ad kutatókat orientáló összefoglalót: <https://www.hebraisztika.hu/site/pageprocess.htm?id=307> Letöltés: 2023. 02. 10.

²⁰ Izraelita Temetők: <http://www.izraelitatemetok.hu> Letöltés: 2023. 02. 10.; Zsidó Temetők Magyarországon: <https://zstm.hu/> Letöltés: 2023. 02. 10.

²¹ Részlet a Tamás Péterrel (csoportvezető, MAZSIHISZ Vidéki Temetőrendezési Csoport) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Budapest, 2022. 02. 23.)

Esettanulmány: civilek az apci zsidó temető megmentéséért

Az apci zsidó temető – mint zsidó kulturális örökség – vizsgálata során három alkalommal végeztem gyűjtőmunkát a terepen, három strukturált interjút készítettem: Hegedűs Gyulával, az Egyesület elnökével; Tamás Péterrel, a MAZSIHISZ Vidéki Temetőrendezési Csoport vezetőjével; Oblath Andrással, a kezdeményezést támogató – napjainkban már nem működő – Magyarországi Zsidó Temetőkért Alapítvány (MAZSIT) vezetőjével. Továbbá, életútinterjút készítettem egy helyi lakossal, valamint kiterjedt online kutatást folytattam az Egyesülethez tartozó közösségi és weboldalakon.²²

A Közösen Apcért Egyesület tevékenysége és kulturális örökség-definíciója

Az Egyesület 2003-ban alakult meg 11 fővel, ami aztán 35-40 aktivistára bővült. A transzparencia sérülése miatt tagságrendezést hajtottak végre a 2010-es évek első felében, így akkor a létszám 15 főre esett vissza. 2020-ban az Egyesület Közösen Apcért Civil Társasággá alakult át, magközösségét és aktivitását megőrizve.²³

A 2003-ban keltezett *Alapszabály* szerint az Egyesület közhasznú tevékenységet végez az alábbi szempontok szerint: (1) kulturális tevékenység, (2) kulturális örökség megóvása, (3) környezetvédelem. Létrehoztak egy saját honlapot, amelyen nyomon követhetővé tették céljaikat, azok projektte formálását és megvalósítását.²⁴

Noha már az Alapszabály is tartalmazza a helyi *kulturális örökség* megóvásának szándékát, az okirat nem definiálja, hogy a tagság és az elnökség pontosan mit is ért alatta. A vele készített interjúban Hegedűs Gyula, az Egyesület elnöke – az elmúlt

²² Az örökségesítés folyamatát csak közvetett módon, retrospektív úton követhetem végig a munkálatok és a felavatási rítus források, illetve interjúk általi rekonstruálásával (sokakkal, akik részt vettek a tevékenységben ma már nem tudtam interjút készíteni). Ebben a tanulmányban kifejezetten arra koncentrálok, hogy az Egyesületet milyen motivációk vezették, s bár szót ejtek az örökség fenntartásának kérdéseiről is, az, hogy az Egyesület körein kívül eső helyi nemzsidó társadalom mennyire nyitott az apci zsidó temető helyi örökségként való befogadására, legitimálására, további módszeres, az etikai szempontokat figyelembe vevő kutatást igényel. Bizonyos az, hogy a helyi társadalom a kérdésben megosztott, a megosztottság „irányát” befolyásolja például az egykori helyi zsidókkal való személyes ismeretség, a nekik tulajdonított pozitív/negatív tulajdonságok, általánosságban a zsidókra vonatkoztatott pozitív/negatív sztereotípiák.

²³ Ezt bizonyítja az Egyesület közösségi oldala, ahol dokumentálják az elért eredményeket és azok fenntartását, valamint a település történetéhez tartozó forrásokat is rendre közzétesznek: <https://www.facebook.com/kozosenapcert.egyesulet> Letöltés: 2023. 02. 10.

²⁴ *Közösen Apcért Egyesület Alapszabálya*, 2003. 09. 29., Hegedűs Gyula birtokában.

két évtized tapasztalataira is támaszkodva – ugyanakkor körülírta a fogalmat: „Kulturális örökség minden, ami településünk gazdag előéletének lenyomata, minden, ami valamilyen formában megvan, de nem úgy, mint akkor, amikor létrejött. Ide soroljuk a gözmalmost, a bagolyvárat, a Szentiványi család őslakját, a templomkerítést, a templomot, nagyon sok zsidó házát és magát a zsidó temetőt is.”²⁵

A megalakulást követően megtörtént a település épített kulturális javainak feltérképezése (kulturális örökségként való kiválasztása, definiálása), majd az állapotfelmérést követően úgy határoztak, hogy az első megvalósítandó projektük a helyi „izraelita temető” rendbetétele lesz. Hegedűs Gyula visszaemlékezése szerint több ok is közrejátszott abban, hogy a zsidó temető helyreállításával kezdték meg tevékenységüket: a zsidó temető – aminek akkor már romos állapota sokakat zavart – római katolikus köztemetőben való elhelyezkedése; helyi, elszármazott holokauszt-túlélők rendszeresen látogattak vissza a településre, de a temetőbe nem tudtak bejutni; illetve az elnökség közösen vallotta azt a nézetet, hogy az egykori zsidó közösség az apci múlt része, amit az új generációknak is meg kell ismernie.

Célkitűzés: a zsidó temető rendbetétele

Amikor „a kultúra autentikus hordozói”²⁶ már nincsenek jelen, a múltban az általuk megtestesített és képviselt értékek a helyi társadalom számára értéket jelenthetnek, és így motiválttá válhatnak abban, hogy az elveszett hagyomány- és identitáselemeket újra felfedezzék és gondozzák, az egykori kultúra hordozóinak emlékét megőrizték, mindezek érdekében pedig párbeszédet kezdeményezzenek úgy a saját, mint más közösségekkel (Carmel et al. 2020: 22).

E gondolat visszaköszön Hegedűs Gyula álláspontjában, miszerint a helyi zsidóság nemcsak a közös múlt része, de a lokális történelem olyan csoportja, amelynek a jelenben sokat köszönhet a helyi közösség. Az elnök narratívájából

²⁵ Részlet a Hegedűs Gyulával (elnök, Közösen Apcért Egyesület / Közösen Apcért Civil Társaság) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 01. 10.)

²⁶ Az Egyesület úgy tekint az egykori zsidó közösségre, mint egy – a vallási törvényeket betartó életmódból, a mindennapokban megélt hagyományokból és szokásokból táplálkozó – speciális („autentikus”) kulturális tudás hordozójára és megtestesítőjére, amely ma már nincs jelen a településen. Úgy tűnik, hogy a most pillanatából bizonyos fokig idealizálva gondolnak az elpusztított közösségre, kimondva, hogy az Egyesület által a jelenben megmenteni kívánt valóság az „ő” világuk volt a múltban; egy olyan világ, amit újratemetni nem tudnak, ezért annak lenyomatait megkísérlik a sajátjukba integrálni.

kiolvasható a kulturális pluralizmus tisztelete, amit a zsidósággal kapcsolatban a hitelesség, a hagyományosság kritériumaival is megerősít.

„Ugyanúgy, ahogy a cigányságot folyamatosan hordozza magával a település, ugyanúgy a zsidóságot is kell folyamatosan hordoznia, attól függetlenül, hogy Apcon ma már nincs zsidó közösség. A temető a település köztemetőjében található köfállal körbevéve, külön bejárattal. Azért is volt nekünk nagyon fontos, mert a salgótarjáni levéltárban végzett kutatásaink kimutatták, hogy a zsidó temető előbb épült meg Apcon, mint a körülötte lévő köztemető. Ezért is gondoltuk, gondoljuk úgy, hogy a zsidó temető valamiféle »hagyományosat« képvisel, mert tudjuk, hogy Apcon sok zsidó család élt, akik nagyban hozzájárultak a település felvirágoztatásához, főleg gazdasági szempontból. A zsidóság – úgy, ahogy a cigányság is – a község történetéhez tartozik, amit nem szabad elfelejtenünk.”²⁷

Constantine Sandis a kulturális örökség értelmezési lehetőségeit tárgyalva értekezik az örökségtől elválaszthatatlan emlékezés mechanizmusairól, és annak etikai dilemmáiról (Sandis 2014). Ez a megközelítés témám szempontjából különös fontossággal bír, hiszen „a II. világháború, a holokauszt és a kommunizmus rémtetteinek rekonstruálásához elengedhetetlen a szemtanúk tanúságtétele, ami az emlékezés parancsát rója a túlélőkre” (Sonkoly – Erdősi 2004: 10).

Történészek munkáiból, szemtanúk visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a nem-zsidó társadalom tagjai között voltak, akik embermentő tevékenységet folytattak a holokauszt alatt, a többség viszont úgynevezett passzív szemlélő (*bystander*), még rosszabb esetben elkövető volt. A Hegedűs Gyulával készített interjú azt mutatja, hogy az Egyesület elnöke ezzel a ténnyel nemcsak szembenéz („Ezeket a házakat a háború alatt ugye zár alá vették, miután a helyi zsidókat elhurcolták éjjel pedig az apciak kirabolták. Nagy pusztítást végeztek.”²⁸), de valójában úgy érzi, hogy „a felmenők” tetteiért a jelenben jócselekedettel kell felelősséget vállalni. Ez a momentum is illusztrálja, hogy a különböző örökségesítési folyamatok hogyan és milyen mértékben függ(het)nek össze az emlékezet konstruálásával,

²⁷ Részlet a Hegedűs Gyulával (elnök, Közösen Apcért Egyesület / Közösen Apcért Civil Társaság) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 01. 10.) Az interjúrészlet érzékletes példája annak, amikor az örökségesítő személy/csoport tudományosan is meggyőző érvekkel – „objektív történelemként” ábrázolva – igyekszik alátámasztani az örökségesítés mögötti motivációt. Ez esetben: Apc település Heves megyéhez tartozott és tartozik, így – a levéltár tájékoztatása szerint – a Nógrád Vármegyei Levéltár nem rendelkezik az apci zsidó temetővel kapcsolatos iratokkal.

²⁸ Uo.

amivel „az emberek nemcsak arról döntenek, hogy ők maguk mire akarnak emlékezni és mire nem, hanem közösségileg arról is, hogy a jövőben mi maradjon érvényes és mi maradjon fenn” (Assmann 2016: 43).

Miután az Egyesület döntése megszületett, elkezdődtek az előkészületek a precíz állapotfelmérés és dokumentáció megvalósításával. A munka kezdetekor a temető omladozó fallal volt körülvéve, vaskapuvál elzárva, benne mindössze két sírelék állt. A költségvetés elkészítését követően az Egyesület összeállított egy anyagot a Nemzeti Civil Alap – „településre jellemző érték megmentése” című pályázatra, felvette a kapcsolatot az önkormányzattal és a helyi vállalkozókkal. Miután az elnökség tisztában volt azzal, hogy a kijelölt cél elérése speciális kvalitásokat, a kultúra biztos ismeretét kívánja meg, kapcsolatba léptek a MAZSIHISZ-szel és a MAZSIT-tel is, amelyek anyagi támogatás mellett ezirányú segítséget is nyújtottak.

Szereplők, színterek, kapcsolatok

Az örökség megőrzése és „újrahasznosítása” pozitív társadalmi-gazdasági változásokat idézhet elő azáltal, hogy összehozza a különböző érdekelt feleket. Ez nemcsak több nézőpont képviselését teszi lehetővé, hanem szélesebb finanszírozási körhöz is hozzáférést biztosít, valamint szilárdabb társadalmi alapot alakít ki a projekt számára (Philip et al. 2020: 32). Ebből is adódik, hogy az örökségtanulmányokban az örökséget széles körben tárgyalják társadalmi folyamatként, amely magában foglalja az egyének és csoportok társadalmi termelési folyamatát az egymással való interakciókon keresztül (Apaydin 2020: 93).

Ahogy korábban is hangsúlyoztam, úgy gondolom, hogy egy helyi (nemzsidó) társadalom kiemelheti múltjának zsidó vonatkozású elemeit és tekinthet rájuk a jelenben saját örökségeként, de ettől függetlenül, a kiválasztott kulturális elemek nem veszítik el zsidó vonatkozásaikat. Mi több, ahogy az esettanulmány kapcsán is látjuk, pont az örökséggé emelés kezdeményezőjének a célja az, hogy a zsidóság által képviselt „valami hagyományosat”, „valami autentikusat” megtalálja a jelenben, hogy megőrizze a jövő számára. Ezt a célt elérendő, párbeszédbe lép olyan más (zsidó) szereplőkkel, akik ebben segítségére lehetnek. Ugyanakkor, ez a párbeszéd nemcsak a kulturális tudás import-exportjának szándékával jön létre, hiszen az együttműködésből valamennyien „profitálni” kívánnak.

Az alábbi ábra foglalja össze azokat a szereplőket, színtereket és kapcsolatokat, amelyek meghatározták az apci zsidó temető rendbetételének munkafolyamatát és a mai napig is biztosítják a fenntartásához szükséges stratégiai erőforrásokat.



1. ábra: Az apci zsidó temető örökségésítésének színtere, szereplői, kapcsolatai

Az ábráról leolvasható, hogy a színtér „cselekvőkre” és „befogadókra” tagolódik, hiszen „a kulturális örökség [„az ügy” – B. T. K.] mibenléte és sorsa két partner folyamatos párbeszéde közben alakul, formálódik” (György 2005a: 7–8).

A cselekvők csoportján belül láthatjuk a lokalitás szereplőit, azaz magát az Egyesületet (a kezdeményezőt), a helyi önkénteseket, illetve a vállalkozókat, akik erőforrásaikkal támogatják az örökség megteremtését és fenntartását. Azonban erőforrásaikat összeadva sincs annyi anyagi és szellemi tőkéjük, hogy a projektet elkezdhessék, ezért felveszik a kapcsolatot zsidó szervezetekkel, a temető tulajdonosával, a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségével, azon belül is a vidéki Temetőrendezési Csoporttal, valamint a Magyar Zsidó Temetőkért Alapítvánnyal, akik kulturális kötődéseik miatt érdekeltek a kezdeményezés projektte alakításában. A munkafolyamatot közösen végzik, ami azért fontos, mert a stratégia összehozza a különböző szakértelemmel rendelkező embereket, egyesíti az erőforrásokat és növeli a láthatóságot (Mannon 2010: 21).

A projekt lezárása reprezentatív és ceremoniális esemény, amelyre a MAZSIHISZ mint „a kultúra autentikus hordozója” világi vezetőt, vallási autoritást (rabbi), és rituális funkciót ellátó személyt (kántor) küld. Ezzel a gesztussal a széles nyilvánosság előtt ismeri el – azaz hitelesíti – az elvégzett munkafolyamat eredményét zsidó kulturális örökségként, és a további együttműködést szerződésbe foglalva gondoskodik arról, hogy az örökség fenntartható legyen. A temető karbantartásáról először az Egyesülettel, később pedig egy, az Egyesület körébe tartozó helyi civillel köt szerződést. Az Egyesület felügyeli a fenntartást, évente legalább két

alkalommal fogadja a MAZSIHISZ által küldött temetőellenőröket. Az évről évre elvégzett munkát dokumentálja és megosztja a közösségi médiában.

„Az ügy” résztvevőinek másik nagy csoportját a „befogadók” jelentik. A lokalitás szintjén ők azok a civilek, akik vagy rendelkeznek valamilyen kötődéssel a kulturális örökség irányába, vagy csupán „passzív” érdeklődők. A zsidó szervezetek szintjén befogadóként megjelenik a Bálint Ház,²⁹ amely felfigyelt az Egyesület tevékenységére. A befogadók csoportjába tartoznak azok az elszármazottak is, akiknek rokonai a temetőben vannak eltemetve, de azok az elszármazottak is, akik zsidó kötődés nélkül helyi kulturális örökségként ismerik el a temetőt, valamint azok a „temetőturisták”, akik pusztán érdeklődés mentén keresik fel a helyet. Végül, ide sorolható az érdeklődő média is.

Adatok az apci zsidó temetőről³⁰

A zsidó temető (1. kép) a katolikus temetőben fallal elválasztva helyezkedik el, ami nemcsak a szakirodalom, de a kutatás korábbi szakaszában kérdezett interjúalanyaim szerint is arról tanúskodik, hogy a zsidók és nemzsidók együttélése többnyire harmonikus lehetett.³¹ A MAZSIT elnökének megfogalmazásában:

²⁹ 1994-től működő intézmény, amely közösségi programokat, filmvetítéseket, tanulási alkalmakat, konferenciákat, koncerteket szervez a zsidó kultúrát előtérbe helyezve. Lásd bővebben: <https://balinthaz.hu/rolunk-2/csatatunk> Letöltés: 2023. 02. 10.

³⁰ A holokauszt alatt számos zsidó (főként kistélepülési) hitközség iratanyaga, szakrális tárgygyűjteménye részben vagy egészben megsemmisült, így azok a források, amelyek segíthetnének egy-egy közösség múltjának mélyebb megismerését, közgyűjteményekben nem, vagy alig érhetőek el (rendszerint aukciókon bukkannak fel forrásértékű tárgyak és dokumentumok, vagy családi gyűjteményekből kerülnek elő). A kutatás jelenlegi állása szerint a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár az apci ortodox hitközségről egyetlen, 1950-ből származó fényképpel rendelkezik (<https://collections.milev.hu/items/show/29875> Letöltés: 2023. 06. 10), míg a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltára tájékoztatása alapján a Heves megyei zsidó temetők iratait őrző fondszám alatt az apci temetőről nincsenek dokumentumok. A neológ zsidóság fő sajtóorgánumban, az *Egyenlőségben* kettő utalást találtam Apc településre vonatkozólag, ezek egyike sem utal a temetőre (az ortodox sajtó feldolgozás alatt áll). Bár a kutatás nincs lezárva, jelen pillanatban a kutatható dokumentumok hiánya miatt a temető forrásokra alapozott történetének vázolása nem lehetséges. Az Egyesület tevékenységének köszönhetően az apci zsidó temető felkerült több térképre is: Izraelita Temetők, <http://www.izraelitatemetok.hu/index.php/apc/> Letöltés: 2023. 02. 10.; Zsidó Temetők Magyarországon, <https://zstm.hu/> Letöltés: 2023. 02. 10.

³¹ Ezt támasztja alá Buchwald Jenő holokauszt-túlélő írásos visszaemlékezése is. Survey regarding the history of the Orthodox community in Apc, conducted by Dr. Jenő Buchwald, 1962, Item ID: 9365705, Yad Vashem Documents Archive; <https://documents.yadvashem.org/index.html?language=en&search=global&strSearch=apc&GridItemId=9365705> Letöltés: 2023. 01. 31.

„Az biztos, hogy a háború előtt a zsidók és a többségi társadalom jóban lehettek egymással, hiszen egymásba nyíló temetőkről van szó.”³²

A temető a 20. század elejétől van használatban, alapterülete 266 m². Területén jelenleg 23 beazonosítható sírkő (*mácévo*) található, amelyeken magyar és héber nyelvű feliratok egyaránt szerepelnek, bár megfigyelhető a sírfeliratok elmagyarosodása. A zsidó síremlékek gazdag szimbólumvilággal operálnak (Raj 2007: 47–49), amely még ebben a kisméretű temetőben is leképződik főként vallási jelképek, állat- és növényalakzatok formájában. Mindezek nemcsak a személyről magáról (például mesterségéről, származásáról), de a közösségben betöltött helyéről is árulkodnak. A holokauszt után Reich Imre túlélőt temették el itt, s bár azóta a temető használaton kívül van, a koronavírus megelőző évekig rendszeres látogatók voltak a leszármazottak.



1. kép: A temető 2022 kora őszén (Fotó: Balogné Tóth Katalin)

³² Részlet az Oblath Andrással (elnök, MAZSIT) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Budapest, 2022. 09. 13.)

Akár a szimbólumvilág komplexitását vesszük alapul, akár azt, hogy egyes sír-
emlékek felirata kizárólag héberül olvasható, a zsidó sír-emlékek tanulmányozása
komoly szaktudást igényel. Kutatásom során azt tapasztaltam, hogy a sírfeliratok
megfejtése, értelmezése az Egyesület gondolatvilága szerint növelné törekvéseik,
az örökség megőrzésének hitelességét, mert céljuk az, hogy a temetői emlékek
és az azokról való ismeret a lehető legközelebb álljon „az eredetihez” (Karlström
2013: 142).

A munkafolyamat

A munkafolyamat körülbelül két évig tartott, ami Hegedűs Gyula szerint ösz-
szesen 1200 önkéntes munkaórát jelentett. A kapcsolathálózatnak köszönhetően
250 ezer forint kezdőtőkét gyűjtöttek, amihez aztán további adományok társul-
tak. A munkafolyamat (2. kép)³³ megvalósításának mikéntje a vallási kritériumok
szempontjából több kérdést is felvet. Például: etikus-e (a vágyott autentikussággal
összeegyeztethető-e) a zsidóság *szent* napján, szombaton dolgozni (az önkén-
teseknek nagyrészt ekkor nyílt rá lehetőségük)? Lehet-e dohányozni a temetőben?
Lehet-e enni a temetőben, ami a kemény fizikai munkavégzéshez elengedhetel-
len? Mit és hogyan lehet tenni a sír-emlékekkel, a temető növényzetével?

Az interjúkból egyértelműen kiderül, hogy az Egyesület önkéntesei lehetősé-
geikhez képest igyekeztek megfelelni az általuk *ismert* és *értelmezett* vallási előírá-
soknak, noha, értelemszerűen ezek inkább szimbolikus gesztusok és nem szigorú
magatartási stratégiák voltak részükről (például: nem dohányoztak a temetőben,
nem fogyasztottak disznóhús-származékot).

*„Tudtuk, hogy vannak speciális ismérvek. A MAZSIT-ot kértük meg, hogy adja
meg nekünk a fő szabályokat. Nem akartuk »megszentségteleníteni« a temetőt.
Nagyon egyszerűt mondok. A temető területén dolgoztunk, és mondták, hogy
nem illik ott dohányozni. És ott voltunk tizenötven alkalmanként, akik közül
voltak, akik erős dohányosak voltak. Akkor az fogta magát és kiment a köfalon
kívülre dohányozni. Vagy: általában reggel nyolctól dolgoztunk délután kettő-
ig. Ebédkor valami ennivalót kellett adni az embereknek, és akkor a legegyszerű-*

³³ Az itt közölt fényképeket az Egyesület elnöke bocsátotta rendelkezésemre, ugyanakkor nagy-
részüik elérhető az Egyesület Facebook-os képgyűjteményében: https://www.facebook.com/kozosenapcert.egyesulet/photos_by, Letöltés: 2023. 05. 31., valamint a Youtube-on: www.youtube.com/watch?v=sRvNSip4_BY&t=2s Letöltés: 2023. 01. 31.

rübb ennivalót adtuk. Én magam kérdeztem meg, hogy a zsíros kenyér náluk mennyire elfogadott. És azt mondták, hogy a sertézsír kivételével minden más igen. A baromfi meg egyebek. És zsíros kenyeret ettünk hagymával. A játékszabályokat megpróbáltuk betartani. Nem akartuk a rituálét megsérteni.”³⁴



2. kép: Megkezdődnek a temető rendbetételének munkálatai (A képek forrása: Hegedűs Gyula)

³⁴ Részlet a Hegedűs Gyulával (elnök, Közösen Apcért Egyesület / Közösen Apcért Civil Társaság) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 01. 10.)

Oblath András, a MAZSIT elnöke visszaemlékezett arra, hogy a munkafolyamat megkezdése előtt instruálták az Egyesület önkénteseit. Szavaiból kiolvasható az irántuk táplált bizalom, és az, hogy az Egyesület az elvégzett munkával elsősorban az egykori zsidó közösségnek és saját lelkiismeretének szándékozott megfelelni:

„Lementünk megnézni a temetőt, mert sokszor az van, hogy a laikus hozzá nem értők elhúzzák a sírköveket onnan, ahol azok voltak, fal mellé állítják, vagy máshová állítják őket, miközben alatta van, akihez tartozik. Szóval megnéztük az egészet, meg, hogy mit lehet vele csinálni. Adtunk nekik instrukciókat. Ily módon, biztos, hogy nem mozgatták a sírköveket, erre odafigyeltek, hogy minden úgy legyen, ahogy volt. Nem azért, hogy nekünk megfeleljenek, hanem mert ők ezt jól akarták csinálni. Ők ebben teljes mértékben partnerek voltak.”³⁵

A MAZSIHISZ Vidéki Temetőrendezési Csoport vezetője, Tamás Péter a vele készült interjú során szintén megerősítette, hogy az Egyesület megtette a szükséges lépéseket azért, hogy a munkavégzés során az önkéntesek megfelelő tudás birtokában legyenek.

„Amikor bejelentkeztek, kötöttünk szerződést, és segítettünk. Tehát valamenynyit támogatást adtunk nekik. A temető rendbetétele előtt illik konzultálni a vallásilag kompetens személyekkel és ez akkor is így van, ha nem is zsidók. És ezt ők megtették.”³⁶

Nem „ellenőrizhető” kérdés, hogy a munkafolyamat zajlott-e szombaton; erről az interjúalanyok is ambivalens, nehezen megfogható módon nyilatkoztak.³⁷ Az Egyesület elnöke szerint, noha tudták, hogy a szombat munkaszüneti nap a zsidó vallás szerint, zajlott a munkavégzés, mert máskor nem tudtak volna önkénteseket toborozni. Az elnök szerint választaniuk kellett aközött, hogy betartják a vallási törvényeket, ezáltal veszélybe kerül a temető megmentése, vagy eltekintenek

³⁵ Részlet az Oblath András (elnök, MAZSIT) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Budapest, 2022. 09. 13.)

³⁶ Részlet a Tamás Péterrel (csoportvezető, MAZSIHISZ Vidéki Temetőrendezési Csoport) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Budapest, 2022. 02. 23.)

³⁷ A közelmúltból ismerünk olyan példát, amikor egy nemzsidó civil szervezet az őszi nagyünnep (akkor tilos a munkavégzés, csakúgy, mint szombaton) idejére szervezte meg egy vidéki zsidó temető takarítását. A kezdeményezés a közösségi médiában követhető volt; a hivatalos zsidó szervezetek elítélték, hogy résztvevői nyíltan megszegték a zsidó vallási törvényeket, továbbá hiányolták az előzetes egyeztetést.

tőlük. A zsidó szervezetek képviselőivel készített interjúim szerint vagy nem tudták, mikor zajlott a munkavégzés, vagy úgy vélték, hogy egy használaton kívüli temető esetében nem érvényesek a vallási törvények. Bár „az igazság” nem megismerhető, az mindenképp megállapítható, hogy igen komplex, érzékeny kérdés a temetőben történő szombati/ünnepnapra munkavégzés.

Miután a munkafolyamat 2006-ban befejeződött, szintén a zsidó szervezetekkel együttműködve, a zsidó hagyományoknak megfelelő viselkedési normák szem előtt tartása mellett sajtónyilvános eseményt szerveztek a temető felavatására, ami alapvetően az Egyesület első nagy projektjének publikum előtti bemutatását is jelentette:

„Meg lett hirdetve előtte sajtónyilvánosan és egyéni meghívókkal. A szertartáson való részvételnek a szabályai is előre meg voltak szabva. Hölgyeknek sál, férfiaknak vagy kalap vagy kipa, meg ehhez hasonlók. Ez a meghívóba is be volt írva. Én jeleztem a Hitközségtől érkező prominenseknek, hogy rendben, hogy ezeket a szabályokat mi előre kikötjük, de én azt nem tudom garantálni, hogy ezeket mindenki be fogja tartani. Meg is mondtam, ha ezen áll, vagy bukik a buli, akkor ne csináljuk!”³⁸

Annak ellenére, hogy az elnökség minden tőle telhetőt megpróbált megtenni a különböző szokások és hagyományelemek – legalább pillanatnyi – harmonizálásáért, mindvégig tudta, hogy az ünnepség kockázatot is jelent. Még akkor is, ha az Egyesület mögött ott volt a teljesítmény és a törekvés, hogy minden értelemben megfeleljenek „a kultúra autentikus megtestesítőinek” – a visszatérőknek és a zsidó szervezetek képviselőinek –, nem tudhatták, hogy ez sikerül-e. S miután az előkészületek fokozódásával a „kritikus pontok” száma is nőtt, azt sem jósolhatták meg előre, hogy a jelenlévő helyiek akarva vagy akaratlanul nem sodorják-e veszélybe a közös célt, a temető rituális felavatását.

Felavatási esemény mint „átmeneti rítus”

A feszültségektől és izgalmaktól sem mentes előkészületi fázist követően az apci zsidó temető felavatására 2006. július 2-án, egy vasárnapi napon került sor.³⁹

³⁸ Részlet a Hegedűs Gyulával (elnök, Közösén Apcért Egyesület / Közösén Apcért Civil Társaság) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 01. 10.)

³⁹ Apci izraelita temető, feltöltő: Tóth József. https://www.youtube.com/watch?v=sRvNSip4_BY&t=2s Letöltés: 2023. 02. 10.

Az eseményre a MAZSIHISZ rabbit és kántort delegált, valamint eljött Suchman Tamás⁴⁰, a MAZSIHISZ akkori alelnöke is (3. kép). A delegáció fogadása Hegedűs Gyulát megtiszteltetéssel töltötte el, és úgy gondolta, munkájuk a kultúra prominens, a szakralitást is megtestesítő szereplőinek jelenléte által nyeri el legitimitását, illetve a megőrzésre vonatkozó szándékuk az ő visszacsatolásuk által válik teljessé. Ezt az érzését fokozta, hogy több apci leszármazott, köztük a holokauszt-túlélő Waktor Dávid, valamint a munkájukat segítő MAZSIT elnöke, Oblath András is beszédet mondott. Rajtuk kívül a helyiek széles tömege fejezte ki érdeklődését. Azt, hogy az esemény a település kiemelt történése volt nemcsak a helyiek fokozottérdeklődése jelezte, hanem az is, hogy a helyszínen a helyi televízió készített egy félórás anyagot, amelyet aztán az interneten is megosztottak (de jelen volt a Hatvani Televízió és a Duna TV is). A kisfilmnek köszönhetően visszanezhetővé és hallgathatóvá vált többek között a rabbi és a MAZSIHISZ alelnökének beszéde is.



3. kép: A temető felavatásának szereplői jobbról balra haladva: Waktor Dávid túlélő, Suchman Tamás, a MAZSIHISZ alelnöke, Hegedűs Gyula, az Egyesület elnöke, Verő Tamás rabbi, Biczó Tamás kántor és Oblath András, a MAZSIT elnöke – valamint a helyi társadalom tagjai (A kép forrása: Hegedűs Gyula)

⁴⁰ Suchman Tamás (1954–2023) a Magyar Szocialista Párt egyik alapító tagja, későbbi miniszter, országgyűlési képviselő, 2005 és 2007 között a MAZSIHISZ alelnöke.

A felavatás mint „átmeneti rítus” definíció szerint megpróbáltatással is járt az Egyesület, és főként annak nyilvános képviselője, Hegedűs Gyula számára. A zsidó temető judaizmuson belüli szerepével kapcsolatban már tettem néhány megjegyzést korábban, itt azonban szükségesnek tartom azt a kiegészítést tenni, hogy a zsidó temetőben a hagyomány szerint nem szokás a sírokra virágot helyezni vagy ültetni (Oláh 2009: 149).⁴¹ Ez volt az az ismeret, aminek az Egyesület tagjai a felavatás előtt nem voltak birtokában, és a sajtónyilvános eseményre saját ízlésüknek és szokásaiknak megfelelően⁴² teleültették virágokkal a sírokat (4. kép), amire Hegedűs Gyula így emlékezett:



4. kép: A temető az avatás napján (A kép forrása: Hegedűs Gyula)

„A bökkenő az volt, hogy a temető tele volt virágokkal. Amikor a rabbi meglátta, azt mondta, hogy itt avatás nem lesz. Fogta magát, megfordult. A delegáció

⁴¹ Virágok helyett követ helyeznek a sírra, amit többek között azzal magyaráz a hagyományértelmezés, hogy a Közel-Keleten védeni kellett a sírt a vadállatok ellen valamint, hogy az életet szükségsszerű elválasztani a haláltól, a virág pedig az élet szimbóluma.

⁴² A virágok keresztény temetőekben való jelenlétéről értekeznek: Balassa 1982: 149–151.

egy tagja utánanyúlt, és azt mondta a rabbinak, hogy nem hagyhatja itt az embereket. Én is odamentem hozzá. »Rabbi úr, látja hány száz ember van itt?« Mindenhol emberek voltak, akik ezért jöttek. »Nem mondhatom nekik, hogy emberek, itt nem lesz semmi.« A virágok akkor még nem lettek leszedve. De megígértette, hogy egy héten belül eltüntetik őket.»⁴³

Az örökségésítés során tehát különböző hagyományelemek ütköztek, ami az örökség prezentálásának tépíllanatában feszültséget indukált az örökséget létrehozó társadalmi szereplők között. A nemzsidó közösség egyrészt a felajánlott munkájával, másrészt saját rítussal (virág elhelyezése) a zsidó emléket a sajátjává fogadja azért, mert a településnek, a lokalitásnak is sajátja. Noha izgalmas, de igen érzékeny aspektus, hogy a zsidóság hivatalos képviselői hogyan tudnak (tudtak) viszonyulni ahhoz, hogy más is „igény tart” az egykori zsidó közösségek örökségére. Ebben az esetben azt látjuk, hogy a zsidó közösség képviselői a befektetett munkát – „örök-befogadó” gesztusként – elfogadják, viszont a keresztény kulturális elemet, a virágültetést már nem, mert az kiszakítja a temetőt, mint közösségi-vallási színteret (az örökséget) eredeti, autentikus kontextusából. Egy kompromisszumos megoldással tehát az örökség legitimitásának megmentése, a közös cél elérésének vágya felülírta a hagyományelem „megsértését”, így a rítus teljes egészében megvalósulhatott a forгатókönyv szerint (5. kép).

Verő Tamás rabbi bibliai idézetekre épített beszédében az Egyesület példaértékű kezdeményezését emelte ki, és hangsúlyozta, hogy az elvégzett munka által a zsidó élet egy kis szegmensét vissza lehet adni a jelennek:

„Tanú nekünk e kőhalom. Tanú nekünk e temető minden köve, ami mutatja, hogy nincs minden elveszve a tettek mezején. [...] Körbepillantva egy olyan kiemelt tevékenységnek lehetünk tanúi, ami követendő példa lehet sok más város és község számára is. Egy megmaradt kicsiny terület, amelyen a zsidó élet apró nyomait még meg lehet találni és szépíteni és visszaadni a jelen emberének.»⁴⁴

Suchman Tamás MAZSIHISZ-alelnök arra mutatott rá, hogy az elhurcolt apci zsidókat a megjelentek közül még többen ismerték, és a temető rendbetétele részben az ő emléküik, részben pedig a visszatérő túlélők előtt tiszteleg:

⁴³ Részlet a Hegedűs Gyulával (elnök, Közösen Apcért Egyesület / Közösen Apcért Civil Társaság) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 01. 10.)

⁴⁴ Részlet Verő Tamás rabbi felavatáson elhangzott beszédéből. https://www.youtube.com/watch?v=sRvNSip4_BY&t=2s, 3 perc 21 másodperc. Letöltés: 2023. 02. 10.



5. kép: Az avatás pillanatai (A képek forrása: Hegedűs Gyula)

„Azért tartom nagyon fontosnak, amit Oblath úrék segítségével Hegedűs úrék tettek, mert számtalan van itt, akik együtt éltek az apci zsidókkal. Voltak itt temetésen még a negyvenes években és együtt jártak iskolába. Ez egy követendő példa, követendő üzenet. [...] A túlélők és visszalátogatók nevében

*mondhatjuk az emberi, közösségi és társadalmi gesztusukat, az Önök jelenlétét a MAZSIHISZ elnökségének nevében köszönöm.*⁴⁵

Az esemény végén a riporter több jelenlévő túlélőt is megszólított, hogy osszák meg érzéseiket, amiket Apcra való visszatérésük, és „a rítus” váltott ki belőlük. Az egyetlen, holokauszt után Apcra eltemetett személy, Reich Imre leszármazottja örömteli megdöbbenéssel idézte fel a településhez való kötődését (6. kép):



6. kép: Reich Imre családja megosztja gondolatait a helyi televízió munkatársával (A kép forrása: Hegedűs Gyula)

„Gyerekkoromban itt nőttem fel, a nagyszüleim, a dédszüleim itt éltek, innen hurcolták el őket, itt haltak meg, itt volt a sírjuk, amit aztán ledöntöttek, és nem volt fellelhető a temetőn belül, mert ledöntötték. És már nem is hittünk benne, hogy ezt valaha is újra látjuk felállítva és ilyen szépen megcsinálva – teljesen meg vagyok hatódva és küszködöm a könnyeimmel, mert magam sem

⁴⁵ Részlet Suchman Tamás MAZSIHISZ-alelnök felavatáson elhangzott beszédéből.
https://www.youtube.com/watch?v=sRvNSip4_BY&t=2s, 15 perc 51 másodperc Letöltés: 2023. 02. 10.

*hiszem, hogy ez megtörtént. [...] Nagyon hálásak vagyunk, és személy szerint én el sem tudom hinni.*⁴⁶



7. kép: Helyiek és elszármazottak – különböző világok találkozása az avatást követő teadélutánon (A képek forrása: Hegedűs Gyula)

⁴⁶ Részlet a Rezsónak Lászlónéval, a felavatáson készített interjúból. https://www.youtube.com/watch?v=sRvNSip4_BY&t=2s, 33 perc 07 másodperc. Letöltés: 2023. 02. 10.

A fentebb említett – színpalacson túl talán nem is látható – nézeteltérés nem akadályozta meg, hogy az apci civilek maroknyi csoportja megkapja a kultúra autentikus hordozóitól azt a nyilvános, legitimáló erővel bíró elismerést, ami az Egyesület számára elengedhetetlen feltétele volt a kitűzött cél elérésének. Noha ezt a célt az Egyesület tűzte zászlajára, közös ügyé vált, hiszen a helyi társadalom széles közönsége nemcsak tanúja volt a felavatásnak, de azt követően egy teadélután keretében a zsidó közösség reprezentánsaival együtt ünnepelte meg a közös pillanatot, amelyben az apci zsidó temető újra *élővé* vált (7. kép).

Kulturális örökség: de kié?

A kulturális örökség belső ellentmondásoktól nem mentes társadalmi jelenség, különböző szintjein különböző jelentéstartalommal telítődik meg (Sonkoly 2016). Mást jelent az Egyesület nemzsidó önkénteseinek, a zsidó szervezetek vállalási és világi küldötteinek, megint mást a zsidó civil szervezetek aktivistáinak, az ide visszatérő holokauszt-túlélőknek, de eltérő jelentéssel telítődik meg a lezármazottak, vagy a nemzsidó helyiek számára is.

„Az identitás kialakulása és fenntartása nehezen elképzelhető a történetek nélkül, amelyek alapján az egyén múltjának eseményei és életútja értelmet nyernek. [...] Az egyéni identitást közvetítő történetek összetétele arról árulkodik, hogy a személyes sors mindig nagyobb keretek között bontakozik ki: a család és a lokális közösség történetén túl a történelem és a kultúra nemzeti változatainak hatását is tetten érhetjük” (Keszei 2021: 91).

Kutatásom során Gyémánt Ferencsel életút-interjút készítettem, amely példát szolgáltatott arra, „hogy a személyes sors mindig nagyobb keretek között bontakozik ki”. Ferenc nyíltan vállalja, hogy egyedüli zsidóként él Apcon vegyesházasságban. Gyerekkorát egy szomszédos városban töltötte. Bár tudott róla, hogy voltak Apcon rokonaik, mégis, csak a temető rendbetétele és meglátogatása után szembesült azzal, hogy ezek a rokoniak itt vannak eltemetve. A szembesülés megdöbbentő volt számára, és saját bevallása szerint nem következett volna be, ha az Egyesület nem teszi lehetővé a temető látogathatóságát. Ez volt az a pillanat, amikor megfordult Ferenc fejében, hogy addig biztosnak vélt döntését – miszerint a szülei mellé temessék el a pásztói temetőbe – megváltoztassa. Ekkor mérlegelte annak lehetőségét, hogy őt is az apci zsidó temetőbe temessék azért,

hogy katolikus feleségével, ha nem is egy sírban, de legalább egy földben nyugodjanak. Az Egyesület tevékenysége – ha később is szerzett róla tudomást – őt is megérintette: „Csodálom őket. Bármit kiraknak a Facebook-ra, mindig odaírom, hogy »köszönöm szépen«. Sőt, az én katolikus feleségem is odaírja, hogy »köszönöm szépen«.”⁴⁷ (8. kép) Ferenc megélése és gondolatmenete tehát példát szolgáltat arra, hogy az örökségésítés és az örökség megőrzése közvetlen módon képes hatást gyakorolni az emberi sorsokra.



8. kép: Facebook-poszt 2021. augusztus 23-án a zsidó temető aktuális karbantartásáról (A kép forrása: <https://www.facebook.com/kozosenapcert.egyesulet> Letöltés: 2023. 03. 28.)

⁴⁷ Részlet a Gyémánt Ferencsel (apci helyi lakos) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 09. 09.)

A temető „rítus” utáni élete: a fenntarthatóság kérdése

Az esemény azért (is) értelmezhető „átmeneti rítusként”, mert számos elismerést – többek között 2007-ben a Podmaniczky-díjat – hozott és kaput nyitott ki az Egyesület számára (9–10. kép). Hegedűs Gyula különböző médiumokba⁴⁸ kapott meghívást, hogy beszámoljon a munkafolyamatról, de még inkább arról, hogy mi motiválta őt abban, hogy a projekt élére álljon. Mindezek közül kiemelkedő volt, amikor egy zsidó kulturális központba, a budapesti Bálint Házba invitálták az Egyesület vezetőségét, ahol Gyulát felkérték egy kiselőadás megtartására. Az előadás után kapott kérdésekre adott válaszában hangsúlyozta, hogy munkájukban úgy a múlt, mint a fiatal generációk irányába támasztott felelősségérzet volt az egyik legfontosabb motiváció:⁴⁹



9. kép: Hegedűs Gyula átveszi a Podmaniczky-díjat (A képek forrása: Hegedűs Gyula)

⁴⁸ Meghívást kaptak például az „Unokáink sem fogják látni” című műsorba (<https://www.youtube.com/watch?v=GTE1tfqI7yc&t=28s> Letöltés: 2023. 03. 28.) és a Szent István rádióba.

⁴⁹ A 20–21. század fordulóján a természeti és kulturális örökség megőrzésével kapcsolatban alakult ki a „jövő generációk” fogalma, ami egyre inkább a generációk közötti felelősség fogalmát is magában foglalta (Harrison 2020: 25).



10. kép: Az Egyesület számára ítélt Podmaniczky-díj elismerő oklevele (A kép forrása: Hegedűs Gyula)

„A fő kérdés az volt, hogy katolikus vallásúakból álló csoportként mi volt az indítéka, hogy rendbe raktuk a zsidó temetőt? Ott is elmondtam, hogy a cél az volt, hogy az utókornak felcímkezzük és megtartsuk a kutatási eredményeinket, ehhez hasonló, és az utókor majd eldönti, hogy kéri vagy nem kéri. A lehetőséget akartuk megteremteni számukra. Meg akartuk menteni az utókornak, ennyi az egész. »Nem anyagi okok vezérelték-e?« – kérdezték sokan. Nem. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy nem kaptunk anyagi segítséget, hiszen felvettük a kapcsolatot a MAZSIHISZ-szel, a MAZSIT-tel, de nem ez motivált.”⁵⁰

Az örökség prezentálást követően Oblath András, a MAZSIT elnöke később aztán többször visszatért Apcra, ugyanis meghívást kapott az Egyesület más programjaira is. Tehát a MAZSIHISZ-hez hasonlóan ő is követte az örökség fenntartásának mikéntjét, amit beszélgetésünk során így értékelt:

⁵⁰ Részlet a Hegedűs Gyulával (elnök, Közösen Apcért Egyesület / Közösen Apcért Civil Társaság) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 01. 10.)

„A hozzáállásuk nagyon pozitív. Azt mondanám, hogy ennél pozitívabb dolog nincs. Az emberek megbékélésénél, összehozásánál, nemcsak vallás és vallás, vagy nemzetiség és nemzetiség között, hanem emberek és emberek között, annál szebb dolog igazából nincsen. Ők, katolikusként úgy gondolták, hogy ez fontos, és ez lenne a követendő út az emberek közötti megbékélés irányába. Ők erről úgy gondolkoznak, hogy akikért ezt csinálták, apci lakosok voltak. Ezek az emberek ott laktak, ott éltek az ő családtagjaikkal. Megérdemlik azt a tisztességet, ha már nincsenek leszármazottaik, hogy ők ápolják az emléküket, amiben viszont nem a bűnbánat van benne, hanem az, hogy ők jót akarnak csinálni. Ezzel példát mutatnak a helyieknek, hogyan kell tenni a faluért. Meg akarnak emlékezni a falu egy szeletéről.”⁵¹

A kulturális örökség dilemmáit tematizáló szakirodalom gyakran tárgyalja a fenntarthatóság kérdését. Daniela Angelina Jelinčić és Sanja Tišma kitérnek rá tanulmányukban, hogy az örökség fenntarthatóságának fogalma rendkívül összetett, mivel a fenntarthatóságnak számos olyan vetülete van, amelyek kizárólag az örökségvédelmi projektek kifizetésének tükrében értelmezhetők. És bár a kulturális örökség fenntarthatóságának biztosítása mellett több indok is szól (identitás erősítés, közösségi kohézió, valamint esztétikai, oktatási és tudományos értékek), a megvalósítást gyakran központosított döntések befolyásolják (Jelinčić – Tišma 2020: 79).

Az Egyesület az eseményt követően deklarálta, hogy az addig elért eredményeket fenntartja, noha ez nemcsak rajtuk, de a helyi önkormányzat segítőkészségén, a zsidó szervezetekkel való együttműködés gördülékenységén, és az általuk biztosított anyagi források beérkezésén is múlt – és múlik ma is (11. kép).

Tamás Péter és Hegedűs Gyula is megerősítették, hogy az Egyesület szerződésben állt – ma már egy, az Egyesülethez köthető magánszeméllyel – a MAZSIHISZ-szel, amely garantálta, hogy a zsidó szervezet évi juttatást biztosít számára, cserébe viszont évente kétszer a temető pillanatnyi (kora tavaszi és késő őszi) állapotát mutató fényképes dokumentációt kell beküldenie.

„Egy időben a civil társaság csinálta, semmi problémám nem volt, most átadta egy magánszemélynek, ő csinálja, de ugyanúgy karban van tartva. Igazolófotókat szoktunk kérni időközönként, hogy milyen állapotban van a temető. Látnunk kell, hogy van-e őserdő, vagy nincs, hiszen valamilyen támogatást biztosítunk. Ha kapunk fotókat, tudunk következtetni a munka mennyisé-

⁵¹ Részlet az Oblath Andrással (elnök, MAZSIT) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Budapest, 2022. 09. 13.)

gére és minőségére. A támogatás mennyisége, mértéke mindig attól függ, hogy mekkora a temető. A fotókat az interneten kapjuk, és nyilvántartást vezetünk a temetőről, évekre menően vissza tudjuk keresni a fotókat.”⁵²



11. kép: A temető 2007-ben, egy évvel a felavatást követően (A kép forrása: Hegedűs Gyula)

A MAZSIHISZ ellenőr-kollégája a térségben lévő összes, szerződéses temetőt lefényképezi, s miután Apc az utolsó állomása, rendre megosztja tapasztalatait Gyulával, akiben érezhetően él a versenyszellem (12. kép):

„Büszkék vagyunk rá, hogy itt be lehet menni. Hogy rendezett körülmények vannak. Rendesen nyírva van a fű. A sírhelyek le vannak takarva fenyőhánccsal. A bejárati rész meg van csinálva. Minden évben, tavasszal és ősszel érkezik egy fiatal úriember, aki mindig lefotózza a temetőt. Balassagyarmatnál kezd, Szirák, Pásztó, aztán Apc. És akkor ő mindig azt mondja, hogy ez egy üde látvány. Mikor jön, telefonál, és mutatja, hogy hogy néz ki, a többiek hogy néznek ki. Bár Tamás Péter mindig azt mondja, hogy a temető a saját

⁵² Részlet a Tamás Péterrel (csoportvezető, MAZSIHISZ Vidéki Temetőrendezési Csoport) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Budapest, 2022. 02. 23.)

környezetében él, nekünk mégis fontos, hogy amennyire lehet, rendbe legyen téve. Csináljuk.”⁵³



12. kép: A látogatókat irányító tábla, háttérben Hegedűs Gyula ellenőrzi a temető állapotát (A kép forrása: Hegedűs Gyula)

A karbantartás évente négyszer-öttször történik meg, amelyeket követően az Egyesület közösségi oldalán a temető aktuális állapotát mindannyiszor megosztja a követőkkel. Az Egyesület 532 ismerősből álló közösségének körülbelül 7%-a (40 ember) az, amely rendszeresen reagál ezekre a bejegyzésekre.

A MAZSIHISZ-szel kötött szerződés irányelvként immár megfogalmazza, hogy a temetőt ünnepeken nem lehet kinyitni, és nem lehet ilyenkor karbantartást végezni. A szerződés sajátossága – és ezen a ponton ismét visszaköszön a zsidó hagyomány figyelembevételének fontossága –, hogy lefektették benne, hogy a növényzetet milyen mértékben szabad levágni.⁵⁴ Ez azonban egy potenciális konfliktusforrás

⁵³ Részlet a Hegedűs Gyulával (elnök, Közösen Apcért Egyesület / Közösen Apcért Civil Társaság) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 01. 10.)

⁵⁴ Ennek okát Simon Philip de Vries (1870–1944) egykori holland rabbi szemléletesen fogalmazza meg: „A halottat visszaadják a földnek. Az pedig az ölébe veszi. Ott végbemegy az enyészet természetes folyamata, az anyag visszaalakul porrá. [...] A halott nyugalját megzavarni – a zsidó érzélemvilágban elviselhetetlen gondolat, olyan valami, amitől borzadály fogja el az élőket.

az örökségápolás módjában, ugyanis az Egyesület sokszor akaratlanul is átlépi a megengedett mértéket saját esztétikai szempontjait előtérbe helyezve.

„[...] mindig mondom nekik [az ellenöröknek], hogy jöhetnek nyugodtan év közben is, mert itt mindig rendben van minden. Nemcsak belül, de kívül is. És akkor egyszer mikor lefotózta az úriember, nagyon megnyirbáltuk a borostyánt, ami körbeveszi. És akkor fel is hívtak a MAZSIHISZ-től, hogy »Hegedüs úr, nem ez van benne a szerződésben«. Ez nagyon rosszul esett, mert még egyszer mondom, nagyon sok apci elszármazott, vagy temetőlátogató be akar menni a zsidó temetőbe és ha nem vágjuk le a növényzetet, ezt nem tudja megtenni. Tudja, a borostyánnak van egy olyan tulajdonsága, hogy szét tud terülni, és már csúnya, tényleg nagyon csúnya volt. Akadályozta a megközelíthetőséget. A borostyánt rendszabályozni kell, mert a gyökere benne van a falban, ennyi.»⁵⁵



13. kép: Az apci köztemető információs táblája, rajta a zsidó temető elhelyezkedése (jobb oldalt, téglalap alakban) (Fotó: Balogné Tóth Katalin, 2022)

A halotté a föld, örök nyughelye. Efölött senki más ember nem rendelkezik. És ami ott nő, az is a sírhoz tartozik. Nem szabad felhasználni, belőle hasznot húzni. Az ott növvő fűvet, még ha rendszeresen kaszálják is, hogy a sír ápolat legyen, csupán összegereblyézik és valahol a temető egyik sarkába gyűjtik” (Vries 2000: 340).

⁵⁵ Részlet a Hegedüs Gyulával (elnök, Közösen Apcért Egyesület / Közösen Apcért Civil Társaság) készített interjúból. (Az interjú készítésének helye, ideje: Lőrinci, 2022. 01. 10.)

A temetők és más örökségi helyszínek megnyitása a turisták és látogatók előtt kulcsfontosságú módja annak, hogy felkerüljenek a kulturális (és fizikai) térképre, a nyilvánosság előtt tartsák őket – és bizonyos esetekben bevételt is jelentenek (Carmel et al. 2020: 66). Noha a fenntarthatóság biztosítása továbbra is kihívást és feladatot jelent, az apróbb, ehhez hasonló nézeteltérések ellenére kijelenthető, hogy a zsidó temető funkcióját betölti kulturális örökségként. Az apci köztemetőben kihelyezett térképen a 23 sír helye mellett jól látszik (13. kép): a zsidó temető a köztemető integráns része; a kerítés előtt információs tábla igazítja el a látogatót az apci zsidóság történetében (14. kép). A különböző internetes felületeken egyértelműen jelzik: az elszármazottak és a látogatók előtt nyitva áll előzetes bejelentkezés alapján (14–15. kép).



14. kép: Hegedűs Gyula és az Izraelből érkezett Jungreis-zsármazottak a zsidó temető bejárata előtt, az Egyesület által állított, az apci zsidóság történetét bemutató információs táblánál 2018-ban (A kép forrása: Hegedűs Gyula)

Az örökség konzerválása során „fontos egy olyan fenntartható, több generációt együttesen bevonó modell létrehozása, amely keretében a zsidó örökség a helyi történelem szerves részévé válik, ezáltal is elősegítve a temetők megóvásának kollektív felelősségvállalását” (Zyskina – Fishel 2021: 14). Az Egyesület célja további kutatások végzése, előadások tartása a helyi kultúrotthonban és iskolában, tematikus séta megszervezése az egykori zsidó épületek számbavételével és élő

örökséggé történő alakításában. Ambicionálják az olyan kulcsfontosságú és elérhető megoldások kidolgozását, amelyek segítik az örökség helyszíneinek beágyazását a helyi, gazdasági körforgásba, befektetését a hosszú távú értékmegőrzésbe, különösen az oktatásba (Carmel et al. 2020). Hegedűs Gyula, valamint – immár – a Társaság magközössége ezt a szempontot, az ifjabb generációk bevonását tartja a legsúlyosabb kihívásnak. Nehezményezik, hogy a fiatal generációk körében sokszor érdektelenséggel szembesülnek, ezért mindenekelőtt a közöny elleni proaktivitásukat szeretnék fokozni.



15. kép: A Waktor család leszármazottai az apci zsidó temetőben 2015-ben (A képek forrása: Hegedűs Gyula)

Összegzés: van-e zsidó kulturális örökség a Selypi-medencében?

„Ma zsidók és nem zsidók nem az előtt a választás előtt állnak, legyen-e egyáltalában múltjuk, hanem, hogy miféle legyen ez a múlt” – mondja Yosef Hayim Yerushalmi a zsidó kultúra és történelem neves amerikai kutatója *Zachor* című, a zsidó történelemmel és emlékezettel foglalkozó könyvében (Yerushalmi 2000: 103). Az általa említett választás sokféle ágazik, például, hogy – függetlenül a vallási hovatartozásától – mit kezd a jelen embere egy romos kőhalommal, amelyről tudja, hogy valójában sokkal több annál. De vajon akarja-e tudni?

Írásomban egy olyan lokális civil szervezet résztevékenységét igyekeztem felvázolni, amelynek tagjai a kérdésre igennel felelnek. A tanulmány bemutatta, hogy a Közösen Apcért Egyesület úgy tekint településének egykor virágzó, de a holokauszt során elpusztított zsidó közösségére, mint egy – a vallási törvényeket betartó életmódból, a mindennapokban megélt hagyományokból és szokásokból táplálkozó – speciális („autentikus”) kulturális tudás hordozójára és megtestesítőjére. Az Egyesületnek az elpusztított közösségről alkotott képét két tényező is meghatározza: részben az, hogy a 19–20. században a településen végbemenő gazdasági fejlődést az Egyesület nagyrészt a helyi zsidóságnak tulajdonítja, másrészt pedig az, hogy néhány túlélővel (például a felavatási eseményen is felszólaló Waktor Dáviddal) és leszármazottaikkal az Egyesület személyes kapcsolatot ápol.

Az Egyesület tagjai saját helyi, nemzsidó (katolikus és/vagy szekuláris) identitásukban magabiztosak, amelyet az örökségesítési folyamat során végig vállalnak és kinyilatkoztatnak. Ebből adódóan „a zsidó objektum” saját szempontok szerint végbemenő saját örökséggé emelése nem jelenti azt, hogy hasonulni szeretnének a zsidó vallást követő társadalom tagjaihoz. Azt hangsúlyozzák, hogy a történeti valóságban településükön együtt éltek a zsidók és a katolikusok, és bár a helyi ortodox zsidó közösség a helyi társadalmi szokásokhoz alkalmazkodott, az életmód és a vallás törvényeit szigorúan betartotta. Az eltérő szokások és hagyományok ellenére a zsidó és a nemzsidó társadalom tagjai számos ponton találkoztak a mindennapok során – a zsidó és a katolikus temető egymásba épülése is ezt bizonyítja.

A Közösen Apcért Egyesület tehát döntést hozott arról, hogy saját múltjának szerves részeként határozza meg az egykori helyi zsidóság történetét, és egyetlen, ma még létező, „valami hagyományosat” képviselő lenyomatát lokális kulturális örökségként azonosítja. Ennek során „az ügyet” közös célként kezeli, de mindig distanciát von a „mi” és az „ők” világa közé. Ebből adódóan a döntéssel egyidejűleg felmerül(t) a kérdés, hogy a zsidó szervezetek hogyan tudnak ahhoz

viszonyulni, hogy a helyi zsidó közösség örökségére (ami hivatalosan napjainkban is a zsidó szervezetek tulajdonában lévő „objektum”) egy helyi nemzsidó közösség is igényt tart pusztán „helyi” volta miatt (és nemcsak, hogy igényt tart rá, de az örökségesítés során kezdeményező szerepben tűnik fel)?

Magyarországon többszáz olyan elhagyatott zsidó temető van, amelyben – annak gazdátlansága okán – a sírhelyek és síremlékek állapota egyre romlik. A MAZSIHISZ az e célra allokált csekély állami támogatás miatt képtelen ezeket a temetőket önerőből karban tartani, így egyre inkább a helyi kezdeményezésekre van utalva. Ezért is láthattuk az esettanulmányban, hogy az apci zsidó temető kapcsán az Egyesület több zsidó szervezettel is együtt tudott működni. Bár a „kétpólusú” örökségesítési folyamatban a temető megmentése közös célként fogalmazódott meg, az esettanulmányban két szempontból mégis felfedezhető a manifesztlódott és/vagy lappangó feszültség. A törvény- és praxisalapú zsidó vallás a temető kialakítását, gondozását és a benne megengedett viselkedési formákat is szabályozza, ezért felvetődik a kérdés, hogy lehet-e szombaton dolgozni a temetőben? Lehet-e munka közben dohányozni, enni (ha igen, mit)? Hogyan lehet helyesen ápolni a temetőt? Mit és hogyan lehet tenni a síremlékekkel, a temető növényzetével? Ha vannak is szabályok, vonatkoznak-e ezek a nemzsidó önkéntesekre? – ezekkel a kérdésekkel szembesült az Egyesület a folyamat során.

Noha az biztosnak látszik, hogy az Egyesület igyekezett a munkához szükséges speciális kulturális tudás birtokába kerülni és annak megfelelni – tehát mindenképpen fontosnak tartotta, hogy gesztusokat gyakoroljon a zsidóság felé –, ezt nem minden esetben tudta megvalósítani (ezért ültethette tele virággal a sírokat az avatásra). Arra is láttunk példát, amikor az önkéntesek ismerték a vonatkozó zsidó szokást, de saját érvrendszerük mentén felülírták azt (ha nincsen szombaton munkavégzés, nincsenek önkéntesek; ha a borostyánt nem nyírják meg, nem, vagy csak nehezen lehet bejutni a temetőbe). Még ha a másik kultúra tiszteletben tartását igyekeztek is szem előtt tartani, vélhetően azért történtek meg mégis ezek a „felülírások”, mert az Egyesület nem vallási aspektusokból kiindulva, hanem a lokális identitás erősítése, a temető „helyi” volta miatt szorgalmazta az örökségesítési folyamatot. A rögzített interjúk tanúsága szerint az elültetett virágok, valamint a megnyirbált borostyán érezhető feszültséget generált, ahol mindkét félnek nyitnia kellett a kompromisszum irányába. Szembetűnő azonban, hogy a szombati munkavégzésről ambivalens módon nyilatkoztak az interjúalanyok. Ennek okát kereshetjük abban, hogy a zsidó szervezetek esetleg nem is tudtak arról, hogy mikor folyt a munkavégzés (húsz évvel ezelőtt a közösségi médiában való jelenlét sokkal kevésbé volt meghatározó mint napjainkban), de

az is elképzelhető, hogy az interjúszituációban nem akarták rossz fényben feltüntetni az egyébként segítő szándékú Egyesületet.

Megközelítőleg húsz év távlatából úgy tűnik, hogy az esettanulmányban szereplő társadalmi aktorok az apci zsidó temetőhöz való viszonyulásuk, a köré szervezett figyelmük, a fenntarthatóság szempontjainak előtérbe helyezése az egykori helyi zsidóság kegyeleti helyét nemcsak a társadalmi emlékezet helyévé tette, de újra lehetőséget adott az elszármazottaknak, hogy felkeressék elhunytjaik sírját, és arra, hogy az érdeklődő látogató bepillantást kapjon egy ma már nem létező vidéki zsidó közösség életébe. Nem utolsósorban, a munkafolyamat, a közös cél, „az ügy” nemcsak a helyiek kohéziós erejét növelte, de a zsidó szervezetek bevonásával a felekezetek, a „kulturális másságok” közötti interakciókat is elősegítette. A zsidó temető a helyi kulturális örökség részévé vált a nemzsidó civilek számára, ugyanakkor zsidó kulturális örökséget is jelent mindazoknak, akik vallási-kulturális szempontból a judaizmushoz kötődnek. Feltehető tehát újra a kérdés, hogy van-e zsidó kulturális örökség a Selypi-medencében? A kérdésre igennel felelhetünk, de szükséges hozzátennünk, hogy ez a matéria egyben zsidó vonatkozással bíró lokális örökséggé is vált.

A magyar társadalom egészére jellemző, hogy a 20. századi traumák – amelyek között kiemelkedik a holokauszt, annak előzményei és következményei – kibeszéletlenek és feldolgozatlanok. Mind a zsidó, mind a nemzsidó társadalom részéről kimondódik és megfogalmazódik, hogy mi történt a közösségekkel, akik már nem tudnak a saját temetőikről gondoskodni. „Elpusztították *öket*”, ugyanakkor, „elpusztítottak *minket*”. Össze nem hasonlítható módon, az áldozatok emlékét és a leszármazottak fájalmát nem relativizálva, fontos hangsúlyozni, hogy a trauma, az elfojtás mindkét oldalon jelen van. Az elmúlt húsz évben számos más település zsidó temetőjét rendbe tették helyi civilek a zsidó szervezetek segítségével, ahogy az a MAZSIHISZ egyik legújabb jelentéséből is kiderül.⁵⁶ Az *elpusztítás* nyolcvanadik évfordulójához közeledve a zsidó temetők mint az emlékezés és az emlékezet sok helyen egyedüli színterei, joggal formálnak igényt a ma emberének figyelmére. Minden egyes elhagyatott zsidó temető társadalmunk egykori közösségének lenyomata, zsidók és nemzsidók öröksége. Megmentésük lehetőség a *Másikkal* való találkozáásra, a Másik nyelvének megértésére és megtanulására, amely feltétele meglévő traumáink kibeszélésére, enyhítésére.

⁵⁶ Javában zajlik a vidéki zsidó temetők rendbetétele, https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/mazsihisz-hirek/javaban-zajlik-a-videki-zsido-temetok-rendbetetele?fbclid=IwAR0_FIQCD9ZIrPea3R2QLVFBgCCCI1w63s901eGi9nu2JaV-1oEO-lg8ghv8 Letöltés: 2023. 06. 19.

IRODALOM

ÁBRAHÁM Vera

2006 „Hol sírjaink domborulnak...” *Elhagyott zsidó temetők Somogy megyében*. Kaposvár: Bét Olám.

APAYDIN, Veysel

2020 Heritage, memory and social justice: reclaiming space and identity. In: Uő. (szerk.): *Critical Perspectives on Cultural Memory and Heritage. Construction, Transformation and Destruction*. 84–97. London: UCL Press.

ASHWORTH, Gregory J. – GRAHAM, Brian – TUNBRIDGE, John E.

2007 *Pluralising Pasts. Heritage, Identity and Place in Multicultural Societies*. London – Ann Arbor: Pluto Press.

ASSMANN, Aleida

2016 *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás*. Budapest: Múlt és Jövő.

BALASSA Iván

1982 *A magyar falvak temetői*. Budapest: Corvina.

BALOGH István

2011 Se kultúra, se örökség? A zsidó temető helye a kulturális örökségben. *FÓRUM Társadalomtudományi Szemle*, 13. évf. 4. sz. 57–65.

BALOGH István – BÁNYAI Viktória

2020 A magyarországi zsidó temetők kutatása és védelme. *Regio*, 28. évf. 3. sz. 24–38. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v28i3.323>

BÁNYAI Viktória – BALOGH István – CSÁKI Tamás József

2022 A régi pesti zsidó temető története és síremlékei. In: Zsengellér József – Koltai Kornélia (szerk.): *Hadd dicsérem a kegyes férfit! Tanulmánykötet Schweitzer József születésének centenáriumán*. 205–227. Budapest: Magyar Hebraisztikai Társaság – L'Harmattan.

BLAKE, Janet

2000 On Defining the Cultural Heritage. *The International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 49. No. 1. 61–85.
<https://doi.org/10.1017/S002058930006396X>

BORBÉLY Sándor – ISPÁN Ágota Lídia

2019 Örökség, globalizáció és lokalitás. *Ethno-Lore*, XXXVI. évf. 9–24.

BORSI, Judit – ILLYÉS, Bence

2022 *Art of Abandoned Jewish Cemeteries of Hungary*. Self-published.

- CARMEL, Philip – GRUBER, Ruth Ellen – SZEMZŐ, Hanna – TÖNKŐ, Andrea – VONNÁK, Diána
2020 *Jewish Cemeteries and Sustainable Protection. The ESJF handbook of sustainable heritage tourism*. Frankfurt: European Jewish Cemeteries Initiative.
- CSEH Viktor
2021 *Zsidó örökség. Vidéki zsidó hitközségek Magyarországon*. Budapest: Magyar Zsidó Kulturális Egyesület.
- ERDÉLYI Lajos
1980 *Régi zsidó temetők művészete*. Bukarest: Kriterion.
- FEJŐS Zoltán
2005 Néprajz, antropológia – a kulturális örökség és az emlékezet kategóriái. *Iskolakultúra*, 15. évf. 3. sz. 41–48.
- FROJIMOVICS Kinga – KOMORÓCZY Géza – PUSZTAI Viktória – STRBIK Andrea
1995 *A zsidó Budapest*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont.
- GRUBER, Ruth Ellen
2010 *Zsidó emlékhelyek Közép- és Kelet-Európában*. Budapest: Geographia Kiadó.
- GYÁNI Gábor
2016 *A történelem mint emlékmű*. Pozsony: Kalligram.
- GYÖRGY Péter אהללה נא איש חסד
2005a Kulturális örökség – társadalmi képzelet. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. 7–8. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai Kiadó – Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Szociológia és Kommunikáció Tanszék Média Oktató és Kutató Központ.
- 2005b Minden archívum, minden örökség. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. 127–139. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai Kiadó – Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Szociológia és Kommunikáció Tanszék Média Oktató és Kutató Központ.
- HARRISON, Rodney
2020 Heritage as future-making practices. In: Harrison, Rodney – DeSilvey, Caitlin – Cornelius, Holtorf – Macdonald, Sharon – Bartolini, Nadia –

Breithoff, Esther – Fredheim, Harald – Lyons, Antony – May, Sarah – Morgan, Jennie – Penrose, Sefryn: *Heritage Futures. Comparative Approaches to Natural and Cultural Heritage Practices*. 20–50. London: UCL Press.

HARTOG, François

2000 Örökség és történelem között: az örökség ideje. *Regio*, 11. évf. 4. sz. 3–25.

HUSZ Mária

2000 A kulturális örökség társadalmi dimenziói. *Tudásmenedzsment*, 7. évf. 2. sz. 61–67.

JELINČIĆ, Daniela Angelina – TIŠMA, Sanja

2020 Ensuring sustainability of cultural heritage through effective public policies. *Urbani Izziv*, Vol. 31. No. 2. 78–87.
<https://doi.org/10.5379/urbani-izziv-en-2020-31-02-002>

KADISH, Sharman

2015 Jewish heritage in Scotland. *Jewish Historical Studies*, Vol. 47. 179–216.

KARLSTRÖM, Anna

2013 Local heritage and the problem with conservation. In: Brockwell, Sally – O’Connor, Sue – Byrne, Denis (eds.): *Transcending the Culture–Nature Divide in Cultural Heritage. Views from the Asia-Pacific Region*. (terra australis, 36.) 141–155. Canberra: ANU Press.

KATZ, Jakov

1999 *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Budapest: Múlt és Jövő.

KESZEI András

2021 Örökség és kollektív emlékezet. In: Papp Barbara (szerk.): *Lélek és történelem: Örökség*. 84–96. Budapest: ELTE BTK.

KLEIN Rudolf

2022 A feledés ellenében – Eltűnt zsidó közösségek újjászületett zsinagógái a Kárpát-medencében. *TARGUM: Interpretáció / Kommentár / Diskurzus*, 1. évf. 1. sz. 91–132. <https://doi.org/10.56664/targum.2022.1.7>

KORMOS Szilvia

2010 *A váci zsidó temető*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

2012 *A lovasberényi zsidó temető*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

2016 *A pilisvörösvári zsidó temető*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

LOWENTHAL, David

2004a Az örökség rendeltetése. In: Sonkoly Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *A kulturális örökség*. 55–82. Budapest: L'Harmattan – Atelier.

2004b Az örökség megteremtése. In: Sonkoly Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *A kulturális örökség*. 463–492. Budapest: L'Harmattan – Atelier.

MAJDÁN Béla

2004 *A balassagyarmati zsidó közösség emlékezete*. Balassagyarmat: Kertész István Alapítvány – Balassagyarmati Zsidó Hitközség.

MANNON, Melissa

2010 Cultural Heritage Collaboration. *History News*, Vol. 65. No. 4. 17–21.

NORA, Pierre

2003 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Múlt és Jövő*, 4. sz. 3–16.

OLÁH János

2001 Temetés a zsidó hagyományok szerint a bibliai- és talmudi időkben, valamint napjainkban. *KHARÓN: Thanatológiai Szemle*, 5. évf. 4. sz. 40–51.

2009 *Judaisztika*. Budapest: Gabbiano Print.

PERCZEL Anna

2007 *Védetlen örökség. Lakóházak a zsidó negyedben. Unprotected Heritage. Residential Buildings in the Jewish Quarter*. Budapest: Városháza.

RAJ Tamás

2007 „Tanú ez a kőhalom”. In: Váli Dezső: *Zsidó temetők*. 37–51. Budapest: Artchivum.

SANDIS, Constantine

2014 Culture, Heritage and Ethics. In: Uő. (ed.): *Cultural Heritage Ethics: Between Theory and Practice*. 11–20. Cambridge: Open Book Publishers.

SONKOLY Gábor

2000 A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio*, 11. évf. 4. sz. 45–66.

2005 Örökség és történelem: az emlékezet technikái. *Iskolakultúra*, 15. évf. 3. sz. 16–22.

2016 *Bolyhos tájaink. A kulturális örökség történeti értelmezései*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem.

SONKOLY Gábor – ERDŐSI Péter

2004 Bevezetés. In: Uők. (szerk.): *A kulturális örökség*. 7–20. Budapest: L'Harmattan – Atelier.

TAMÁSKA Máté

2011 *A vidéki tér emlékezete. Az építészeti formaképződéstől a kulturális örökségalkotásig.* Budapest: Martin Opitz Kiadó.

TORONYI Zsuzsanna

2010 Bevezető. Források a magyar zsidó kulturális örökségről 1945–1960. In: Uő. (szerk.): *Zsidó közösségek öröksége.* (Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 7.) 7–24. Budapest: Magyar Zsidó Levéltár.

TÓTH Katalin

2020 „Azt ugye mindenki tudta, hogy ők másképp eszik a húst...” Zsidók nemzsidó szemekkel a Selypi-medencében. In: Berecz Anita – Gál Máté – Péterffy Gergely (szerk.): *Vörös és fehér. Társadalmi-politikai átmenetek Északkelet-Magyarországon a 19–20. század fordulójától.* 337–358. Eger: EKE Líceum Kiadó.

TÓTH Vilmos

2014 *A Salgótarjáni utcai zsidó temető.* Budapest: Nemzeti Örökség Intézete.

VINCZE Kata Zsófia

2009 *Visszatérők a tradícióhoz. Elszakadás a zsidó hagyománytól és a báál tsuvá jelenség kérdései a rendszerváltás utáni Budapesten.* Budapest: L'Harmattan.

VRIES, Simon Philip de

2000 *Zsidó rítusok és jelképek.* Budapest: Talentum.

WESSELY Anna

2005 A kulturális örökség fogalmának változásai. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet.* 19–24. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai Kiadó – Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Szociológia és Kommunikáció Tanszék Média Oktató és Kutató Központ.

WIRTH Péter

1985 *„Itt van elrejtve.” Tokaj-Hegyaljai zsidó temetők.* Budapest: Európa Könyvkiadó.

YERUSHALMI, Yosef Hayim

2000 *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet.* Budapest: Osiris – ORZSE.

YOUNG, James E.

2004 Törött sírkövek és zsidó emlékezet Lengyelországban. In: Sonkoly Gábor – Erdösi Péter (szerk.): *A kulturális örökség.* 37–53. Budapest: L'Harmattan – Atelier.

ZYSKINA, Esther – FISHEL, Alexandra

2021 *Zsidó temetőkről az iskolában – ESJF Kézikönyv*. Frankfurt: European Jewish Cemeteries Initiative.

KATALIN BALOGNÉ TÓTH

IS THERE A JEWISH CULTURAL HERITAGE IN THE SELYP BASIN?
A CASE STUDY: CIVILIANS FOR SAVING THE JEWISH CEMETERY IN APC

Keywords: Jewish cemetery, local identities, Jewish cultural heritage, Jewish-non-Jewish coexistence, cross-cultural dialogue

The purpose of this study is to thematize the concept of “Jewish cultural heritage” within the framework of a case study and, related to this, outline the place and role of cemeteries in Jewish tradition. The focus of the case study is the settlement of Apc, located in the Selyp Basin in Heves County, Hungary, where a Jewish community of slightly more than a hundred people lived before WWII. After the Holocaust, some survivors returned to the settlement, not all of whom emigrated, and some of whom remained in Apc for the rest of their lives. What became of the community spaces of the former Jewish community of Apc, such as the cemetery, in the second half of the 20th century? The study covers the activities of the Together for Apc Association (*Közösen Apcért Egyesület*), a local civil initiative in operation for two decades, which was founded in 2003 with three objectives: the continuation of cultural activities, the preservation of cultural heritage, and the protection of the environment. Among the deteriorating values of the settlement, the “Israelite cemetery,” which was in a dilapidated and abandoned state at the time, was the first to be defined as a built cultural heritage. Involving various local actors (volunteers, local entrepreneurs) and contacting Jewish organizations (The Federation of Hungarian Jewish Communities, Foundation for Hungarian Jewish Cemeteries), the cemetery was “inaugurated” in 2006 in the presence of a rabbi, a cantor, a Jewish secular leader, survivors and non-Jewish local inhabitants. In the past decade and a half, they have ensured the sustainability and maintenance of the achieved results, and kept the cemetery open not only to descendants but to all who are interested. The restoration of the Jewish cemetery in Apc exemplifies more than the preservation of the built heritage of a community, since as a common goal, a “cause,” it also provides an opportunity for cross-cultural dialogue, reflection, problem solving, and placing memory formation under the magnifying glass. Furthermore, it raises the question of how, in addition to the physical preservation of the built “matter,” the culture of the former local Jewish community is nurtured in practice – through lectures, heritage walks, research and collections, building and maintaining relationships, and events.

